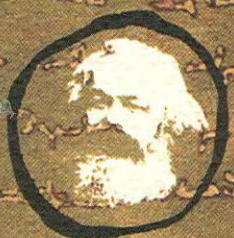

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

ΤΗΣ
ΓΚΟΤΑ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

**ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ**

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2007

ISBN 978-960-224-711-2

© Σύγχρονη Εποχή Εκδοτική ΑΕΒΕ

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα Τηλ.: 2103320800, Fax: 2103813354

<http://www.sep.gr>, e-mail: info@sep.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ¹

Το χειρόγραφο που δημοσιεύεται εδώ –το συνοδευτικό γράμμα προς τον Μπράκε, καθώς και η κριτική του σχεδίου προγράμματος– στάλθηκε το 1875, λίγο πριν από το ενωτικό συνέδριο της Γκότα², στον Μπράκε, για να το δείξει και στους Γκάιμπ, Άουερ, Μπέμπελ και Λίμπκνεχτ και να το επιστρέψει ύστερα στον Μαρξ. Μια που το συνέδριο του Χάλε έβαλε στην ημερήσια διάταξη στο κόμμα τη συζήτηση για το πρόγραμμα της Γκότα, νόμισα πως θα έκανα υπεξαίρεση αν δεν έδινα πια στη δημοσιότητα αυτό το σημαντικό –ίσως το σημαντικότερο– ντοκουμέντο που αφορά αυτή τη συζήτηση.

Το χειρόγραφο, όμως, έχει και μια άλλη, πλατύτερη σημασία. Για πρώτη φορά διατυπώνεται εδώ καθαρά και σταθερά η θέση του Μαρξ για τη γραμμή που χάραξε ο Λασάλ από την αρχή της δράσης του και μάλιστα τόσο σχετικά με τις οικονομικές αρχές, όσο και με την τακτική του Λασάλ.

Η ανελέητη οξύτητα με την οποία αναλύεται εδώ το σχέ-

---

1. Το έργο του Μαρξ, η *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, δημοσιεύτηκε από τον Ένγκελς, παρά τη θέληση της οποροτουριστικής ηγεσίας της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Το γράμμα του Ένγκελς στον Κάουτσκι, που δημοσιεύτηκε στις σελ. 53-56 αυτού του τόμου, δείχνει ότι ο Ένγκελς είχε να υπερνικήσει και την αντίσταση του Κάουτσκι για τη δημοσίευση και αναγκάστηκε να αμβλύνει μερικά από τα οξύτερα μέρη της *Κριτικής του προγράμματος της Γκότα*. Σε τούτη την έκδοση το κείμενο έχει εντελώς αποκατασταθεί, σύμφωνα με το χειρόγραφο που διατηρήθηκε (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Στο κομματικό συνέδριο της Γκότα (22-27 του Μάη 1875) ενώθηκαν οι δύο τοτινές εργατικές οργανώσεις –το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα, που ηγέτες του ήταν ο Β. Λίμπκνεχτ και ο Μπέμπελ (οι λεγόμενοι αίξεναχικοί) με τη λασαλική Γενική Γερμανική Εργατική Ένωση, που ηγέτες της ήταν ο Χάξενκλεβερ, ο Χάσελμαν και ο Τέλκε– και συγκρότησαν το Ενιαίο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Γερμανίας (σημ. γερμ. σύντ.).

διο προγράμματος, ο αδυσώπητος τρόπος με τον οποίο εκφράζονται τα συμπεράσματα και ξεσκεπάζονται οι αδυναμίες του σχεδίου, όλα αυτά δεν μπορούν πια σήμερα, ύστερα από δεκαπέντε χρόνια, να θίξουν κανέναν. Συγκεκριμένοι λασαλικοί υπάρχουν πια μόνο στο εξωτερικό σαν μεμονωμένα ερείπια, ενώ το πρόγραμμα της Γκότα το εγκατέλειψαν ακόμα και οι ίδιοι οι δημιουργοί του σαν ολότελα ανεπαρκές¹.

Ωστόσο παρέλπισα και αντικατέστησα με αποσιωπητικά μερικές τσουχτερές εκφράσεις και κρίσεις προσωπικού χαρακτήρα, όπου αυτό δεν έβλαπτε το θέμα. Ο Μαξ ο ίδιος θα το έκανε αυτό, αν δημοσίευε σήμερα το χειρόγραφο. Η βίαιη, εδώ και εκεί, γλώσσα του είχε προκληθεί από δυο περιστατικά: Πρώτα, ο Μαξ κι εγώ ήμασταν πιο στενά δεμένοι με το γερμανικό κίνημα, παρά με οποιοδήποτε άλλο. Το αποφασιστικό πισωγύρισμα που φανέρωνε αυτό το σχέδιο προγράμματος, έπρεπε λοιπόν να μας αναστατώσει εξαιρετικά βίαια. Δεύτερο, όμως, βρισκόμασταν τότε, μόλις δυο χρόνια ύστερα από το συνέδριο της Διεθνούς στη Χάγη² σε σφοδρότατο αγώνα με τον Μπακούνιν και τους αναρχικούς του, που μας θεωρούσαν υπεύθυνους για καθετί που συνέβαινε στη Γερμανία μέσα στο εργατικό κίνημα. Έπρεπε λοιπόν να περιμένουμε πως θα μας φόρτωναν και τη μυστική πατρότητα

---

1. Το συνέδριο του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας στο Χάλε, το πρώτο ύστερα από την κατάργηση του νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές, αποφάσισε στις 16 του Οκτώβρη 1890, με πρόταση του Βίλχελμ Λίμπκνεχτ, του κύριου συντάκτη του προγράμματος της Γκότα, να επεξεργαστεί για το επόμενο συνέδριο ένα νέο σχέδιο προγράμματος. Το νέο πρόγραμμα εγκρίθηκε τον Οκτώβρη του 1891 από το συνέδριο της Ερφούρτης («Πρόγραμμα της Ερφούρτης») (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Το συνέδριο της Πρώτης Διεθνούς, που συνήλθε το Σεπτέμβρη του 1872 στη Χάγη, το χαρακτήριζε η πάλη ενάντια στους μπακουνικούς. Η πλειοψηφία του συνεδρίου στάθηκε με το μέρος του Γενικού Συμβουλίου, που το διεύθυνε ο Μαξ. Ο Μπακούνιν διαγράφηκε από τη Διεθνή (σημ. γερμ. σύντ.).

αυτού του προγράμματος. Αυτοί οι λόγοι δεν υπάρχουν πια και μαζί τους δεν υπάρχει η ανάγκη να μπουν τα σημεία που αναφέραμε.

Επίσης εξαιτίας του νόμου για τον τύπο σημειώνω μερικές φράσεις μόνο με αποσιωπητικά. Όπου αναγκάστηκα να διαλέξω μια πιο μαλακή έκφραση, την έβαλα σε αγκύλες. Κατά τα άλλα το κείμενο δημοσιεύεται κατά λέξη.

Λονδίνο, 6 του Γενάρη 1891

Φρ. Ένγκελς

Σύμφωνα με τη Νόιε Τσάιτ

*Γράφτηκε από τον Φρίντριχ Ένγκελς. Δημοσιεύτηκε στη Νόιε Τσάιτ, 1891
(Marx-Engels-Werke, τόμ. 22, σελ. 90-91)*

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΜΠΡΑΚΕ

Λονδίνο, 5 του Μάη 1875

Αγαπητέ Μπράκε,

Τις παρακάτω κριτικές παρατηρήσεις πάνω στο ενωτικό πρόγραμμα, θα μου κάνετε τη χάρη, αφού τις διαβάσετε, να τις ανακοινώσετε στον Γκάιμπ και στους Άουερ, Μπέμπελ και Λίμπκνεχτ, για να τις μελετήσουν. Είμαι πάρα πολύ απασχολημένος και είμαι αναγκασμένος να ξεπερνάω κιόλας πολύ τα όρια δουλειάς που μου καθόρισαν οι γιατροί. Γι' αυτό δεν μου ήταν καθόλου «απόλαυση» να γράψω ένα τόσο μεγάλο παλιόχαρτο. Ωστόσο ήταν αναγκαίο, για να μην παρεξηγήσουν οι κομματικοί φίλοι, για τους οποίους προορίζεται αυτή η ανακοίνωση, τις ενέργειες που θα υποχρεωθώ αργότερα να κάνω.

Ύστερα από το ενωτικό συνέδριο, συγκεκριμένα, ο Ένγκελς και εγώ θα δημοσιεύσουμε μια σύντομη δήλωση, που το περιεχόμενό της θα λέει ότι είμαστε ολότελα αμέτοχοι στο παραπάνω πρόγραμμα αρχών και ότι δεν έχουμε καμιά σχέση μ' αυτό.

Αυτό είναι απαραίτητο, γιατί στο εξωτερικό έχουν τη γνώμη –την ολότελα λαθεμένη γνώμη– που την καλλιεργούν με τη μεγαλύτερη φροντίδα οι εχθροί του κόμματος, ότι εμείς στα κρυφά καθοδηγούμε από εδώ το κίνημα του λεγόμενου Κόμματος του Άιξεναχ. Ακόμα, σ' ένα βιβλίο που εκδόθηκε πρόσφατα στα ρωσικά, ο Μπακούνιν με θεωρεί, για παράδειγμα, υπεύθυνο, όχι μόνο για όλα τα προγράμματα κλπ. αυτού του κόμματος, αλλά ακόμα και για κάθε βήμα που έχει κάνει ο Λίμπκνεχτ από την ημέρα της συνεργασίας του με το Λαϊκό Κόμμα.

Άσχετα από αυτό, καθήκον μου είναι να μην αναγνωρίσω, ούτε καν με διπλωματική σιωπή, ένα πρόγραμμα, που κατά την πεποίθησή μου πρέπει να απορριφθεί ολοκληρωτικά και που διαφθείρει το κόμμα.

Κάθε βήμα του πραγματικού κινήματος είναι πιο σπουδαίο από μια ντουζίνα προγράμματα. Αν, λοιπόν, δεν μπορούσαν να πάνε πιο πέρα από το πρόγραμμα του Άιζενναχ –και οι περιστάσεις δεν το επέτρεπαν αυτό– τότε θα 'πρεπε απλώς να κλείσουν μια συμφωνία δράσης ενάντια στον κοινό εχθρό. Όταν όμως κάνει κανείς προγράμματα αρχών (αντί να αναβάλλει το ζήτημα αυτό μέχρι που να το προετοιμάζε μια μακρόχρονη κοινή δράση) βάζει μπροστά σ' όλον τον κόσμο ορόσημα που μ' αυτά μετράει το ύψος του κομματικού κινήματος.

Οι αρχηγοί των λασαλικών ήρθαν, γιατί τους ανάγκασαν οι συνθήκες να 'ρθουν. Αν τους είχε δηλωθεί από την αρχή ότι δεν θα επιτρέπονταν παζαρέματα πάνω σε ζήτημα αρχής, τότε θα υποχρεώνονταν ν' αρκεστούν σ' ένα πρόγραμμα δράσης, ή σ' ένα οργανωτικό σχέδιο για κοινή δράση. Αντί γι' αυτό, τους επιτρέπουν να παρουσιαστούν οπλισμένοι με πληρεξούσια και αναγνωρίζουν ότι είναι δεσμευτικά τα πληρεξούσια αυτά, παραδίνονται δηλαδή στο έλεος αυτών που έχουν ανάγκη από βοήθεια. Και για κορωνίδα, αυτοί πάλι κάνουν ένα συνέδριο πριν από το συνέδριο συμβιβασμού, ενώ το δικό τους το κόμμα κάνει το συνέδριό του *post festum*¹. Θέλανε ολοφάνερα να εξαφανίσουν ταχυδακτυλουργικά κάθε κριτική και να μην αφήσουν καιρό στο δικό τους το κόμμα να σκεφτεί. Ξέρουν πόσο ικανοποιεί τους εργάτες και μόνο το γεγονός της ενότητας, όμως γελιούνται αν νομίζουν πως τούτη η στιγμιαία επιτυχία δεν εξαγοράστηκε πάρα πολύ ακριβά.

Άλλωστε το πρόγραμμα δεν αξίζει τίποτε, ακόμα κι άσχετα από το ότι καθαγιάζει τα λασαλικά άρθρα πίστης.

Θα σας στείλω σύντομα τα τελευταία τεύχη της γαλλικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*². Η πορεία της εκτύπωσης είχε

---

1. Κατόπιν εορτής (σημ. τ. μετ.).

2. Η γαλλική μετάφραση του I τόμου του *Κεφαλαίου*, που είχε συνταχτεί από τον ίδιο τον Μαξ, κυκλοφόρησε σε τεύχη από το 1872 ως το 1875 στο Παρίσι (σημ. γερμ. σύντ.).

εμποδιστεί για πολύν καιρό από την απαγόρευση της γαλλικής κυβέρνησης. Τούτη τη βδομάδα, ή στις αρχές της άλλης, θα τελειώσει η υπόθεση. Πήρατε τα προηγούμενα 6 τεύχη; Γράψτε μου, παρακαλώ, και τη διεύθυνση του Μπέρνχαρντ Μπέκερ, γιατί πρέπει να στείλω και σ' αυτόν τα τελευταία τεύχη.

Το βιβλιοπωλείο του «Volksstaat»¹ έχει τους δικούς του τρόπους. Έτσι, δεν μου στείλανε ως αυτή τη στιγμή, για παράδειγμα, ούτε ένα αντίτυπο από την έκδοση *Η δίκη των κομμουνιστών στην Κολωνία*.

Με τους καλύτερους χαιρετισμούς

Δικός σας
Καρλ Μαξ

(*Marx-Engels-Werke*, τόμ. 19, σελ. 13-14)

---

1. Εννοεί τον εκδοτικό οίκο του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος, που ήταν εγκαταστημένος στη σύνταξη του κεντρικού κομματικού οργάνου στη Λειψία *Volksstaat (Λαϊκό Κράτος)* (1869-1876) (σημ. σύντ.).

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

I

1. «Η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου και κάθε πολιτισμού και μια που ωφέλιμη εργασία μπορεί να υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας, το έσοδο της εργασίας ανήκει ακέραιο και με ίσο δικαίωμα σε όλα τα μέλη της κοινωνίας.»

Πρώτο μέρος της παραγράφου: «Η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου και κάθε πολιτισμού.»

Η εργασία δεν είναι η πηγή κάθε πλούτου. Η φύση είναι εξίσου η πηγή των αξιών χρήσης (και από αξίες χρήσης αποτελείται βέβαια ο εμπράγματος πλούτος!), όπως και η εργασία, που η ίδια είναι μονάχα η έκφραση μιας φυσικής δύναμης, της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Η παραπάνω φράση βρίσκεται σε όλα τα παιδικά αλφαβητάρια και είναι σωστή εφόσον υπονοείται ότι η εργασία γίνεται με τα αντίστοιχα αντικείμενα και μέσα. Ένα σοσιαλιστικό πρόγραμμα, όμως, δεν μπορεί να επιτρέψει σε τέτοια αστικά σχήματα λόγου ν' αποσιωπούν τους όρους που μονάχα αυτοί τους δίνουν νόημα. Και στο βαθμό που ο άνθρωπος εκ των προτέρων συμπεριφέρεται απέναντι στη φύση, την πρώτη πηγή κάθε μέσου και αντικειμένου εργασίας, σαν ιδιοκτήτης και τη μεταχειρίζεται σαν να του ανήκει, η εργασία του γίνεται πηγή αξιών χρήσης, άρα και πλούτου. Οι αστοί έχουν κάθε λόγο ν' αποδίδουν στην εργασία υπερφυσική δημι-

ουργική δύναμη. Γιατί ακριβώς από το γεγονός ότι η εργασία καθορίζεται από τη φύση, βγαίνει ότι ο άνθρωπος που δεν κατέχει άλλη ιδιοκτησία εκτός από την εργατική του δύναμη, σε όλες τις καταστάσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού είναι υποχρεωτικά δούλος των άλλων ανθρώπων, που έχουν κάνει τον εαυτό τους ιδιοκτήτη των αντικειμενικών όρων της εργασίας. Μόνο με την άδειά τους μπορεί να δουλεύει, δηλαδή μόνο με την άδειά τους μπορεί να ζει.

Ας αφήσουμε τώρα τη φράση αυτή όπως πάει, ή καλύτερα όπως κουτσαίνει. Τι θα περίμενε κανείς σαν συμπέρασμα; Προφανώς τούτο:

«Μια που η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου, τότε και στην κοινωνία επίσης κανείς δεν μπορεί να ιδιοποιείται πλούτο εκτός κι αν είναι προϊόν της εργασίας του. Αν λοιπόν δεν δουλεύει ο ίδιος, τότε ζει από ξένη δουλειά και ιδιοποιείται και τον πολιτισμό του σε βάρος ξένης εργασίας.»

Αντί γι' αυτό, με το συνδετικό «και μια που» προσθέτουν μια δεύτερη φράση για να βγάλουν απ' αυτή, και όχι από την πρώτη, ένα συμπέρασμα.

Δεύτερο μέρος της παραγράφου: «Ωφέλιμη εργασία μπορεί να υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας.»

Σύμφωνα με την πρώτη φράση, η εργασία ήταν η πηγή κάθε πλούτου και κάθε πολιτισμού, ώστε καμιά κοινωνία δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς εργασία. Τώρα μαθαίνουμε, αντίθετα, ότι καμιά «ωφέλιμη» εργασία δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς κοινωνία.

Θα μπορούσε κανείς εξίσου καλά να πει ότι μόνο μέσα στην κοινωνία η ανώφελη και ακόμα και η βλαβερή για το σύνολο εργασία μπορεί να γίνει κλάδος βιοπορισμού, ότι μόνο μέσα στην κοινωνία μπορεί κανείς να ζήσει από το χασομέρι, κλπ. κλπ., κοντολογίς, θα μπορούσε κανείς ν' αντιγράψει ολόκληρο τον Ρουσό.

Και τι είναι «ωφέλιμη» εργασία; Βέβαια, μονάχα η εργασία που παράγει το επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα. Ένας άγριος –και ο άνθρωπος ήταν άγριος, όταν έπαψε να

είναι πίθηκος— που σκοτώνει ένα ζώο με μια πέτρα, που μαζεύει καρπούς κλπ., εκτελεί «ωφέλιμη» εργασία.

Τρίτο. Το συμπέρασμα: «Και μια που ωφέλιμη εργασία μπορεί να υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας, το έσοδο της εργασίας ανήκει ακέραιο και με ίσο δικαίωμα σ' όλα τα μέλη της κοινωνίας.»

Ωραίο συμπέρασμα! Αν η ωφέλιμη εργασία μπορεί να υπάρχει μονάχα μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας, το έσοδο της εργασίας ανήκει στην κοινωνία — και στον κάθε εργάτη πέφτει τόσο μόνο, όσο δεν είναι απαραίτητο για να διατηρηθεί ο «όρος» της εργασίας, η κοινωνία.

Πραγματικά και αυτή τη φράση την επέβαλλαν πάντοτε οι υπερασπιστές της κάθε φορά κοινωνικής κατάστασης. Πρώτα έρχονται οι απαιτήσεις της κυβέρνησης με όλα όσα κολάναε σ' αυτήν, γιατί αυτή είναι το κοινωνικό όργανο για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης. Ύστερα έρχονται οι απαιτήσεις των διαφόρων ειδών ατομικής ιδιοκτησίας, γιατί τα διάφορα είδη ατομικής ιδιοκτησίας είναι τα θεμέλια της κοινωνίας κλπ. Βλέπουμε ότι τέτοιες κούφιες φράσεις μπορεί κανείς να τις στρίβει και να τις γυρίζει όπως θέλει.

Το πρώτο και το δεύτερο μέρος της παραγράφου έχουν μια κάποια κατανοητή συνοχή μόνο με τούτη τη διατύπωση:

«Πηγή του πλούτου και του πολιτισμού γίνεται η εργασία μόνο σαν κοινωνική εργασία» ή, πράγμα που είναι το ίδιο, «μέσα στην κοινωνία και μέσω της κοινωνίας».

Αυτή η φράση είναι αδιαφιλονίκητα σωστή, γιατί κι αν ακόμα η ξεχωριστή εργασία (οι εμπράγματοι όροι της προϋποτίθεται ότι υπάρχουν) μπορεί να δημιουργήσει αξίες χρήσης, δεν μπορεί ωστόσο να δημιουργήσει ούτε πλούτο ούτε πολιτισμό.

Αλλά εξίσου αδιαφιλονίκητη είναι και η άλλη φράση:

«Στο βαθμό που αναπτύσσεται κοινωνικά η εργασία και γίνεται έτσι πηγή πλούτου και πολιτισμού, αναπτύσσονται και η φτώχεια και η εγκατάλειψη για τον εργάτη, ο πλούτος και ο πολιτισμός για το μη εργαζόμενο.»

Αυτός είναι ο νόμος όλης της μέχρι τώρα ιστορίας. Αντί λοιπόν να σκαρώνουν γενικές φράσεις για «την εργασία»

και «την κοινωνία», χρειαζόταν εδώ ν' αποδείξουν συγκεκριμένα πώς μέσα στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία δημιουργήθηκαν επιτέλους οι υλικοί κλπ. όροι που κάνουν τους εργάτες ικανούς να τσακίσουν, και τους αναγκάζουν να τσακίσουν, αυτή την κοινωνική κατάσταση.

Πραγματικά όμως ολόκληρη η παράγραφος, λαθεμένη από άποψη ύφους και περιεχομένου, υπάρχει μόνο για να γραφεί στην κορφή της σημαίας του κόμματος σαν σύνθημα η λασαλική διατύπωση «ακέραιο έσοδο της εργασίας». Πιο κάτω ξανάρχομαι στο «έσοδο της εργασίας», στο «ίσο δικαίωμα» κλπ. μια και το ίδιο πράγμα επαναλαμβάνεται με κάπως διαφορετική μορφή.

2. «Στη σημερινή κοινωνία τα μέσα εργασίας είναι μονοπώλιο της τάξης των κεφαλαιοκρατών. Η εξάρτηση της εργατικής τάξης, που καθορίζεται απ' αυτό το γεγονός, είναι η αιτία της αθλιότητας και της υποδούλωσης με όλες τις μορφές.»

Η διατύπωση αυτή, που τη δανείστηκαν από το καταστατικό της Διεθνούς, είναι λαθεμένη σ' αυτή τη «βελτιωμένη» έκδοση.

Στη σημερινή κοινωνία τα μέσα εργασίας είναι μονοπώλιο των γαιοκτημόνων (το μονοπώλιο της γαιοκτησίας αποτελεί μάλιστα τη βάση του μονοπωλίου του κεφαλαίου) και των κεφαλαιοκρατών. Το καταστατικό της Διεθνούς δεν κατονομάζει στο σχετικό μέρος ούτε τη μια, ούτε την άλλη τάξη των μονοπωλητών. Μιλάει για «μονοπώλιο των μέσων εργασίας, δηλαδή των πηγών της ζωής». Η προσθήκη «πηγών της ζωής» δείχνει αρκετά ότι η γη περιλαμβάνεται στα μέσα εργασίας.

Η βελτίωση μπήκε γιατί ο Λασάλ, για λόγους που σήμερα είναι γενικά γνωστοί, χτυπούσε μόνο την τάξη των καπιταλιστών, όχι όμως και τους γαιοκτήμονες. Στην Αγγλία ο κεφαλαιοκράτης τις περισσότερες φορές δεν είναι καν ιδιοκτήτης της γης, όπου βρίσκεται το εργοστάσιό του.

3. «*Η απελευθέρωση της εργασίας απαιτεί την ανύψωση των μέσων εργασίας σε κοινό κτήμα της κοινωνίας και τη συνεταιριστική ρύθμιση της συνολικής εργασίας με δίκαιη διανομή του εσόδου της εργασίας.*»

«Ανύψωση των μέσων εργασίας σε κοινό αγαθό!» Αυτό θα πρέπει βέβαια να σημαίνει τη «μετατροπή τους σε κοινό κτήμα». Όμως αυτό μόνο έτσι, παρεμπιπτόντως.

Τι είναι το «έσοδο της εργασίας»; Το προϊόν της εργασίας ή η αξία του; Και στην τελευταία περίπτωση, η συνολική αξία του προϊόντος ή μονάχα το τμήμα της αξίας, που πρόσθεσε η εργασία στην αξία των μέσων παραγωγής που καταναλώθηκαν;

Το «έσοδο της εργασίας» είναι μια χαλαρή ιδέα που ο Λασάλ έβαλε στη θέση ορισμένων οικονομικών εννοιών.

Τι είναι «δίκαιη» διανομή;

Μήπως οι αστοί δεν υποστηρίζουν ότι η σημερινή διανομή είναι «δίκαιη»; Και μήπως δεν είναι, πραγματικά, η μόνη «δίκαιη» διανομή με βάση το σημερινό τρόπο παραγωγής; Μήπως οι οικονομικές σχέσεις ρυθμίζονται από νομικές έννοιες ή, αντίστροφα, οι νομικές σχέσεις πηγάζουν από τις οικονομικές; Δεν έχουν τάχα και οι εκπρόσωποι των διαφόρων σοσιαλιστικών αιρέσεων τις πιο διαφορετικές αντιλήψεις για τη «δίκαιη» διανομή;

Για να ξέρουμε τι πρέπει να εννοούμε σ' αυτή την περίπτωση με τη φράση «δίκαιη διανομή», πρέπει να πάρουμε την πρώτη παράγραφο μαζί με τούτη. Η τελευταία υπονοεί μια κοινωνία όπου «τα μέσα εργασίας είναι κοινό κτήμα και η συνολική εργασία ρυθμίζεται συνεταιριστικά», ενώ από την πρώτη παράγραφο μαθαίνουμε ότι «το έσοδο της εργασίας ανήκει ακέραιο και με ίσο δικαίωμα σε όλα τα μέλη της κοινωνίας».

«Σε όλα τα μέλη της κοινωνίας»; Και σ' αυτά που δεν δουλεύουν; Πού πάει τότε το «ακέραιο έσοδο της εργασίας»; Μόνο στα εργαζόμενα μέλη της κοινωνίας; Πού πάει τότε «το ίσο δικαίωμα» όλων των μελών της κοινωνίας;

Αλλά, «όλα τα μέλη της κοινωνίας» και «το ίσο δικαίω-

μα» είναι ολοφάνερα απλές φράσεις. Η ουσία βρίσκεται στο ότι σ' αυτή την κομμουνιστική κοινωνία, κάθε εργάτης πρέπει να παίρνει ένα «ακέραιο» λασάλικο «έσοδο εργασίας».

Αν πάρουμε πρώτα τις λέξεις «έσοδο της εργασίας» με την έννοια του προϊόντος της εργασίας, τότε το συνεταιριστικό έσοδο της εργασίας είναι το *κοινωνικό συνολικό προϊόν*.

Απ' αυτό πρέπει τώρα ν' αφαιρέσουμε:

Πρώτα: Όσα χρειάζονται για την αντικατάσταση των μέσων παραγωγής που καταναλώθηκαν.

Δεύτερο: Ένα πρόσθετο μέρος για την επέκταση της παραγωγής.

Τρίτο: Ένα εφεδρικό απόθεμα ή απόθεμα ασφάλειας ενάντια σε ατυχήματα, καταστροφές από φυσικές αιτίες κλπ.

Αυτές οι κρατήσεις από το «ακέραιο έσοδο της εργασίας» αποτελούν οικονομική ανάγκη και το μέγεθός τους καθορίζεται σύμφωνα με τα υπάρχοντα μέσα και δυνάμεις, εν μέρει με υπολογισμούς στη βάση των πιθανοτήτων, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να υπολογισθούν με βάση τη δικαιοσύνη.

Μένει το άλλο μέρος του συνολικού προϊόντος, που προορίζεται να χρησιμοποιηθεί σαν μέσο κατανάλωσης.

Προτού φτάσει στο ατομικό μοίρασμα, πρέπει πάλι να αφαιρεθούν από αυτό:

Πρώτα: Τα γενικά διαχειριστικά έξοδα, που δεν ανήκουν στην παραγωγή.

Αυτό το μέρος περιορίζεται εξαρχής σημαντικότερα σε σύγκριση με τη σημερινή κοινωνία, και μειώνεται στο βαθμό που αναπτύσσεται η νέα κοινωνία.

Δεύτερο: Αυτό που προορίζεται για την ικανοποίηση κοινών αναγκών, όπως είναι τα σχολεία, τα ιδρύματα υγείας κλπ.

Αυτό το μέρος μεγαλώνει από την αρχή σημαντικά σε σύγκριση με τη σημερινή κοινωνία και μεγαλώνει στο βαθμό που αναπτύσσεται η νέα κοινωνία.

Τρίτο: Αποθέματα για τους ανίκανους για δουλειά κλπ., κοντολογίς αυτό που σήμερα ανήκει στη λεγόμενη επίσημη πρόνοια των απόρων.

Και τώρα πια ερχόμαστε στη «διανομή» που το πρόγραμμα, με τη λασαλική επίδραση, παίρνει μονάχα στενοκέφαλα υπόψη του, δηλαδή σ' εκείνο το μέρος των μέσων κατανάλωσης που μοιράζεται ανάμεσα στους ατομικούς παραγωγούς του συνεταιρισμού.

Το «ακέραιο έσοδο της εργασίας» μεταβλήθηκε στο μεταξύ στα κρυφά σε «κουτσουρεμένο», αν και αυτό που χάνει ο παραγωγός με την ιδιότητά του σαν ιδιώτης-άτομο, το παίρνει άμεσα ή έμμεσα με την ιδιότητά του σαν μέλος της κοινωνίας.

Όπως εξαφανίστηκε η φράση «ακέραιο έσοδο της εργασίας», εξαφανίζεται τώρα γενικά η φράση «έσοδο της εργασίας».

Μέσα στη συντροφική κοινωνία, που είναι θεμελιωμένη στην κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής, οι παραγωγοί δεν ανταλλάσσουν τα προϊόντα τους. Το ίδιο και η εργασία που έχει ξοδευτεί για την παραγωγή προϊόντων δεν παρουσιάζεται εδώ σαν αξία αυτών των προϊόντων, σαν μια εμπράγματη ιδιότητα που έχουν, γιατί τώρα, σε αντίθεση με την καπιταλιστική κοινωνία, οι ατομικές εργασίες υπάρχουν άμεσα κι όχι πια έμμεσα σαν συστατικά στοιχεία της συνολικής εργασίας. Οι λέξεις «έσοδο της εργασίας» που και σήμερα είναι απορριπτές εξαιτίας της διαφορούμενης έννοιάς τους, χάνουν έτσι κάθε νόημα.

Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια κομμουνιστική κοινωνία, όχι όπως έχει εξελιχθεί πάνω στη δική της βάση, αλλά αντίθετα όπως ακριβώς προβάλλει από την καπιταλιστική κοινωνία, με μια κομμουνιστική κοινωνία, επομένως, που από κάθε άποψη, οικονομικά, ηθικά, πνευματικά, είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας, που από τους κόλπους της βγήκε. Επομένως ο κάθε μεμονωμένος παραγωγός – ύστερα από τις κρατήσεις – παίρνει πίσω ακριβώς ό,τι της δίνει. Αυτό που της έδωσε είναι η ατομική του ποσότητα εργασίας. Για παράδειγμα, η κοινωνική εργάσιμη μέρα αποτελείται από το άθροισμα των ατομικών ωρών εργασίας. Ο ατομικός εργάσιμος χρόνος του μεμονωμένου παραγωγού είναι το τμήμα της κοινωνικής εργάσιμης μέρας που πρόσφερε ο ίδιος, είναι το μερτικό του σ' αυτή. Παίρνει απ' την κοινωνία

μια απόδειξη ότι πρόσφερε τόση εργασία (ύστερα από αφαίρεση της εργασίας του για τα κοινά αποθέματα) και μ' αυτή την απόδειξη παίρνει από την κοινωνική παρακαταθήκη μέσων κατανάλωσης τόσα, όσα αντιστοιχούν στη δουλειά που ξόδεψε. Την ίδια ποσότητα εργασίας, που έδωσε στην κοινωνία με μια μορφή, την παίρνει πίσω με άλλη μορφή.

Εδώ ολοφάνερα κυριαρχεί η ίδια αρχή που ρυθμίζει την ανταλλαγή εμπορευμάτων, εφόσον είναι ανταλλαγή ίσων αξιών. Το περιεχόμενο και η μορφή άλλαξαν, γιατί μέσα στις αλλαγμένες συνθήκες κανένας δεν μπορεί να δώσει τίποτε άλλο εκτός από την εργασία του, και γιατί, από την άλλη μεριά, τίποτα δεν μπορεί να περάσει στην ιδιοκτησία των μεμονωμένων προσώπων, εκτός από ατομικά μέσα κατανάλωσης. Όμως, σ' ό,τι αφορά στη διανομή των μέσων κατανάλωσης στους μεμονωμένους παραγωγούς, κυριαρχεί η ίδια αρχή όπως και στην ανταλλαγή ισοδύναμων εμπορευμάτων (Warenäquivalenten), ανταλλάσσεται ίση εργασία σε μια μορφή με ίση εργασία σε άλλη μορφή.

Ωστε εδώ το *ίσο δίκαιο* εξακολουθεί να είναι κατ' αρχήν το *αστικό δίκαιο*, αν και δεν μαλλιοτραβιούνται πια η αρχή και η πράξη, ενώ η ανταλλαγή ισοδύναμων στην ανταλλαγή εμπορευμάτων υπάρχει μόνο *σαν μέσος όρος*, και όχι για την κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Παρ' όλη αυτή την πρόοδο, αυτό το *ίσο δίκαιο* υπόκειται πάντα σ' έναν αστικό περιορισμό. Το δίκαιο των παραγωγών είναι *ανάλογο* με την απόδοση της δουλειάς τους. Η ισότητα βρίσκεται στο γεγονός ότι μετρούν με το ίδιο μέτρο, με την εργασία. Όμως ο ένας υπερέχει από τον άλλο φυσικά ή πνευματικά, προσφέρει επομένως στον ίδιο χρόνο περισσότερη δουλειά ή μπορεί να δουλεύει περισσότερο χρόνο, και η εργασία, για να χρησιμεύσει σαν μέτρο, πρέπει να ορίζεται σύμφωνα με τη διάρκεια ή με την έντασή της, αλλιώς θα έπαινε να είναι μέτρο. Αυτό το *ίσο δίκαιο* είναι *άνισο δίκαιο* για άνιση εργασία. Δεν αναγνωρίζει ταξικές διαφορές, γιατί ο καθένας δεν είναι παρά εργάτης όπως κι ο άλλος, αναγνωρίζει, όμως, σιωπηρά σαν φυσικά προνόμια τις άνισες ατομικές ικανότητες και επομένως την άνιση παραγωγική ικα-

νότητα. Στο περιεχόμενό του είναι λοιπόν δίκαιο της ανισότητας όπως κάθε δίκαιο. Το δίκαιο, από τη φύση του, μπορεί να υπάρχει μόνο στην εφαρμογή ίσου μέτρου. Τα άνισα άτομα, όμως, (και δεν θα ήταν διαφορετικά άτομα αν δεν ήταν άνισα) μπορούν να μετρηθούν μόνο με ίσο μέτρο, εφόσον τα βλέπει κανείς από την ίδια σκοπιά, εφόσον τα παίρνει μόνο από μια ορισμένη πλευρά, π.χ. στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφόσον τα θεωρεί μόνο σαν εργάτες και δεν βλέπει σ' αυτούς τίποτε άλλο, εφόσον παραβλέπει όλα τα άλλα. Παραπέρα: ο ένας εργάτης είναι παντρεμένος, ο άλλος όχι, ο ένας έχει περισσότερα παιδιά από τον άλλο κλπ. κλπ. Με ίση απόδοση εργασίας και επομένως με ίση συμμετοχή στο κοινωνικό καταναλωτικό απόθεμα (Konsumtionsfonds), ο ένας παίρνει στην πραγματικότητα περισσότερα από τον άλλον, ο ένας είναι πλουσιότερος από τον άλλο κλπ. Για ν' αποφευχθούν όλες αυτές οι αδυναμίες, θα έπρεπε το δίκαιο να είναι μάλλον άνισο αντί να είναι ίσο.

Αυτές οι ελλείψεις, όμως, δεν μπορούν ν' αποφευχθούν στην πρώτη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως ακριβώς έχει βγει ύστερα από μακρόχρονα κοιλοπονήματα από την καπιταλιστική κοινωνία. Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να είναι ανώτερο από την οικονομική διαμόρφωση και την καθορισμένη από αυτήν πολιτιστική ανάπτυξη της κοινωνίας.

Σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας, όταν θα έχει εξαφανιστεί η υποδουλωτική υποταγή των ατόμων στον καταμερισμό της εργασίας και μαζί της και η αντίθεση ανάμεσα στην πνευματική και τη σωματική δουλειά, όταν η εργασία θα έχει γίνει όχι μόνο μέσο για να ζεις, αλλά και η πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν με την ολόπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα έχουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις και θα αναβλύξουν πιο άφθονα όλες οι πηγές του κοινωνικού πλούτου, τότε μόνο θα μπορεί να ξεπεραστεί ολότελα ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και η κοινωνία θα γράψει στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του!

Στάθηκε πιο λεπτομερειακά στο «ακέραιο έσοδο της εργασίας» από τη μια μεριά, και από την άλλη στο «ίσο δίκαι-

ο», στη «δίκαιη διανομή», για να δείξω πόσο ανοσιουργούν όταν προσπαθούν από τη μια να επιβάλουν ξανά στο κόμμα μας σαν δόγματα έννοιες που είχαν κάποιο νόημα μια ορισμένη εποχή, που κατάντησαν όμως τώρα απαρχαιωμένες, άχρηστες φράσεις, ενώ, από την άλλη, διαστρέφουν ξανά με νομικά και άλλα κουραφέξαλα, τόσο συνηθισμένα στους δημοκράτες και τους γάλλους σοσιαλιστές, τη ρεαλιστική αντίληψη, που με τόσους κόπους διδάχτηκε το κόμμα, αλλά που, σήμερα, έχει ριζώσει μέσα του.

Άσχετα από όσα αναπτύξαμε ως εδώ, ήταν γενικά λάθος να δώσουν τόση σημασία στη λεγόμενη διανομή και να τονίζουν κυρίως αυτήν.

Η κάθε φορά διανομή των μέσων κατανάλωσης είναι μονάχα συνέπεια της διανομής των ίδιων των όρων παραγωγής. Αυτή πάλι η διανομή εκφράζει το χαρακτήρα του ίδιου του τρόπου παραγωγής. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής π.χ. στηρίζεται στο ότι οι εμπράγματα όροι παραγωγής είναι μοιρασμένοι σε μη εργαζόμενους με τη μορφή ιδιοκτησίας κεφαλαίου και με μορφή γαιοκτησίας, ενώ η μάζα είναι μονάχα ιδιοκτήτης του προσωπικού όρου παραγωγής, της εργατικής δύναμης. Εφόσον τα στοιχεία της παραγωγής έχουν διανεμηθεί μ' αυτό τον τρόπο, προκύπτει από μόνη της η σημερινή διανομή των μέσων κατανάλωσης. Αν οι εμπράγματα όροι παραγωγής είναι συνεταιριστική ιδιοκτησία των ίδιων των εργατών, τότε προκύπτει επίσης μια διαφορετική, από τη σημερινή διανομή των μέσων κατανάλωσης. Ο χυδαίος σοσιαλισμός (κι απ' αυτόν πάλι ένα μέρος από τους δημοκράτες) κληρονόμησε από τους αστούς οικονομολόγους την αντίληψη να θεωρεί και να χειρίζεται τη διανομή ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής, και έτσι να παρουσιάζει το σοσιαλισμό σαν να περιστρέφεται κυρίως γύρω από τη διανομή. Αφού όμως από πολύν καιρό έχει αποσαφηνιστεί η πραγματική σχέση, γιατί να γυρίζουμε ξανά προς τα πίσω;

4. «Η απελευθέρωση της εργασίας πρέπει να είναι έργο της εργατικής τάξης, που απέναντί της όλες οι άλλες τάξεις αποτελούν μονάχα μια αντιδραστική μάζα.»

Η πρώτη στροφή είναι παρμένη από τα εισαγωγικά λόγια του καταστατικού της Διεθνούς, αλλά «βελτιωμένη». Εκεί λέγεται: «Η απελευθέρωση της εργατικής τάξης πρέπει να είναι έργο των ίδιων των εργατών», εδώ αντίθετα η «εργατική τάξη» έχει να απελευθερώσει – τι; «την εργασία». Ας καταλάβει όποιος μπορεί.

Για αποζημίωση, αντίθετα, η αντιστροφή είναι γνησιότατο λασαλικό απόσπασμα: «απέναντί της (της εργατικής τάξης) όλες οι άλλες τάξεις αποτελούν μονάχα μια αντιδραστική μάζα».

Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* αναφέρεται: «Από όλες τις τάξεις που σήμερα βρίσκονται αντιμέτωπες με την αστική τάξη, μόνο το προλεταριάτο είναι τάξη αληθινά επαναστατική. Οι άλλες τάξεις χάνονται κι εξαφανίζονται από τη μεγάλη βιομηχανία, ενώ το προλεταριάτο είναι το πιο χαρακτηριστικό προϊόν της.»

Η αστική τάξη παίρνεται εδώ σαν επαναστατική τάξη –σαν φορέας της μεγάλης βιομηχανίας– απέναντι στους φεουδάρχες και τις μεσαίες τάξεις, που θέλουν να κρατήσουν όλες τις κοινωνικές θέσεις, που είναι δημιουργήματα απαραιτήτων τρόπων παραγωγής. Δεν αποτελούν λοιπόν μαζί με την αστική τάξη μονάχα μια αντιδραστική μάζα.

Από την άλλη μεριά, το προλεταριάτο είναι επαναστατικό απέναντι στην αστική τάξη, γιατί, μεγαλωμένο το ίδιο στο έδαφος της μεγάλης βιομηχανίας, επιδιώκει ν' απαλλάξει την παραγωγή από τον καπιταλιστικό χαρακτήρα, που η αστική τάξη ζητά να διαιωνίσει. Αλλά το *Μανιφέστο* προσθέτει ότι οι «μεσαίες τάξεις... γίνονται επαναστατικές εν όψει του επικείμενου περάσματός τους στο προλεταριάτο».

Απ' αυτή την άποψη είναι λοιπόν πάλι ανοησία, ότι «μαζί με την αστική τάξη», κι ακόμα και με τους φεουδάρχες, «αποτελούν» απέναντι στην εργατική τάξη «μονάχα μια αντιδραστική μάζα».

Μήπως στις τελευταίες εκλογές φώναζαν στους βιοτέχνες, τους μικροβιομηχάνους κλπ. και στους αγρότες: απέναντί μας αποτελείτε μαζί με τους αστούς και τους φεουδάρχες μονάχα μια αντιδραστική μάζα;

Ο Λασάλ ήξερε απέξω το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, όπως οι πιστοί του ξέρουν τις ιερές γραφές που έγραψε. Αν λοιπόν το πλαστογράφησε τόσο χοντροκομμένα, αυτό έγινε μόνο και μόνο για να δικαιολογήσει τη συμμαχία του με τους απολυταρχικούς και φεουδάρχες αντιπάλους, ενάντια στην αστική τάξη.

Άλλωστε, στην παραπάνω παράγραφο το σοφό απόφθεγμα του είναι τραβηγμένο από τα μαλλιά, χωρίς καμιά συνοχή με το διαστρεβλωμένο απόσπασμα από το καταστατικό της Διεθνούς. Πρόκειται λοιπόν εδώ μονάχα για μια αυθάδεια, και μάλιστα καθόλου δυσάρεστη στον κύριο Μπίσμαρκ, μια από εκείνες τις φτηνές χοντροκοπιές που τις συνήθιζε ο βερολινέζος Μαρά¹.

5. «Η εργατική τάξη δρα για την απελευθέρωσή της, πρώτα μέσα στα πλαίσια του σημερινού εθνικού κράτους, έχοντας συνείδηση ότι το αναγκαίο αποτέλεσμα της επιδίωξής της, που είναι κοινή για τους εργάτες όλων των πολιτισμένων χωρών, θα είναι η διεθνής συναδέλφωση των λαών.»

Ο Λασάλ, σε αντίθεση με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και με κάθε προηγούμενο σοσιαλισμό, αντιλαμβάνεται το εργατικό κίνημα από την πιο στενή εθνική άποψη. Τον ακολουθούνε και σ' αυτό, και μάλιστα ύστερα από τη δράση της Διεθνούς!

Είναι τελείως αυτονόητο ότι η εργατική τάξη, για να μπορέσει γενικά να αγωνιστεί, πρέπει να οργανωθεί σαν τάξη στη χώρα της, και ότι ο τόπος της είναι το άμεσο θέατρο του αγώνα της. Απ' αυτή την άποψη, ο ταξικός της αγώνας είναι

---

1. Βερολινέζο Μαρά χαρακτηρίζει ειρωνικά, όπως φαίνεται, ο Μαξ τον Βίλχελμ Χάσελμαν που τότε ήταν στο Βερολίνο αρχισυντάκτης του *Νόιερ Ζοτσιάλντεμοκράτ*, οργάνου του λασαλικού Γενικού Γερμανικού Εργατικού Συνδέσμου, και μαζί με τον Βίλχελμ Λίμπκνεχτ συγγραφέας του σχεδίου προγράμματος (σημ. γερμ. σύ-ντ.).

εθνικός όχι στο περιεχόμενο, αλλά, όπως λέει το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, στη «μορφή». Αλλά τα «πλαίσια του σημερινού εθνικού κράτους», π.χ. του Γερμανικού Ράιχ, βρίσκονται κι αυτά πάλι οικονομικά «μέσα στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς», πολιτικά «μέσα στα πλαίσια ενός συστήματος κρατών». Ο πρώτος τυχόν έμπορος ξέρει ότι το γερμανικό εμπόριο είναι ταυτόχρονα και εξωτερικό εμπόριο, και το μεγαλείο του κυρίου Μπίσμαρκ βρίσκεται ακριβώς σ' ένα είδος διεθνούς πολιτικής.

Και σε τι περιορίζει το διεθνισμό του το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα; Στη συνείδηση ότι το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του «θα είναι η *διεθνής συναδέλφωση των λαών*» – μια φράση δανεισμένη από τον αστικό Σύνδεσμο Ειρήνης και Ελευθερίας¹ και που θέλουν να την περάσουν για ισοδύναμη της διεθνούς συναδέλφωσης των εργατικών τάξεων στον κοινό αγώνα ενάντια στις κυρίαρχες τάξεις και τις κυβερνήσεις τους. Για τις *διεθνείς λειτουργίες* της γερμανικής εργατικής τάξης ούτε λέξη λοιπόν! Και έτσι θα πρέπει ν' αντιμετωπίσει τη δική της αστική τάξη, που έχει κιόλας συναδελφωθεί με τους αστούς όλων των άλλων χωρών εναντίον της, καθώς και τη διεθνή πολιτική συνωμοσία του κυρίου Μπίσμαρκ ζητώντας περισσότερα!

Στην πραγματικότητα, το διεθνές πιστεύω του προγράμματος βρίσκεται *ακόμα άπειρες φορές πιο χαμηλά* από το πιστεύω του κόμματος του ελεύθερου εμπορίου. Και αυτό

---

1. Ο Σύνδεσμος Ειρήνης και Ελευθερίας ήταν μια αστική-πασοφιστική οργάνωση. Ιδρύθηκε το 1867 στην Ελβετία από αστούς και μικροαστούς δημοκράτες, καθώς και φιλελεύθερους, με την αποφασιστική συμμετοχή του Β. Ουγκό, του Γκαριμπάλντι κ.ά. Το 1867-68 πήρε μέρος στις εργασίες του Συνδέσμου κι ο Μπακούνιν. Στην αρχή, ο Σύνδεσμος, κάτω από την επιρροή του Μπακούνιν, προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τη Διεθνή και το εργατικό κίνημα για τους δικούς του σκοπούς. Οι δηλώσεις του Συνδέσμου ότι είναι δυνατό με τη δημιουργία των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης» να τερματιστούν οι πόλεμοι, προκαλούσαν ανταπάτες στις μάζες και αποσπούσαν το προλεταριάτο από την ταξική πάλη (σημ. γερμ. σύντ.).

ισχυρίζεται ότι το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του θα είναι «η διεθνής συναδέλφωση των λαών». Όμως κάνει και κάτι για να γίνει διεθνές το εμπόριο και σε καμιά περίπτωση δεν αρκείται στη συνείδηση – ότι όλοι οι λαοί κάνουν εμπόριο στον τόπο τους.

Η διεθνής δράση των εργατικών τάξεων δεν εξαρτάται με κανέναν τρόπο από την ύπαρξη της «Διεθνούς Ένωσης των Εργατών». Η Διεθνής δεν ήταν παρά μόνο η πρώτη προσπάθεια να δημιουργηθεί γι' αυτή τη δράση ένα κεντρικό όργανο. Μια προσπάθεια που, με την ώθηση που έδωσε, έφερε μόλις αποτελέσματα, αλλά που στην πρώτη της ιστορική μορφή δεν μπορούσε να διατηρηθεί περισσότερο ύστερα από την πτώση της Παρισινής Κομμούνας.

Η Νόρντντόιτσε του Μπίσμαρκ είχε ολότελα δίκιο όταν ανάγγελνε, προς ικανοποίηση του αφέντη της, ότι το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα στο νέο του πρόγραμμα αποκήρυξε το διεθνισμό¹.

II

«Ξεκινώντας απ' αυτές τις αρχές, το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα επιδιώκει με όλα τα νόμιμα μέσα να πετύχει το ελεύθερο κράτος –και– τη σοσιαλιστική κοινωνία, την κατάργηση του μισθωτού συστήματος με το σιδερένιο νόμο του μισθού –και– της εκμετάλλευσης σ' όλες τις μορφές, την εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας.»

Στο «ελεύθερο» κράτος θα ξαναγυρίσω αργότερα.

---

1. Η Νόρντντόιτσε Αλγκεμάινε Τσάιτουνγκ (*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*) έβγαине στο Βερολίνο από το 1861 ως το 1918. Στις δεκαετίες του '60-80, ήταν το επίσημο όργανο της κυβέρνησης Μπίσμαρκ (σημ. γερμ. σύντ.).

Λοιπόν, στο μέλλον το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα πρέπει να πιστεύει στο λασαλικό «σιδερένιο νόμο του μισθού»! Και για να μην πάει χαμένος, κάνουν την ανοησία να μιλάνε για «κατάργηση του μισθωτού συστήματος» (θα 'πρεπε να το πουν: σύστημα της μισθωτής εργασίας) «με το σιδερένιο νόμο του μισθού». Αν καταργήσω τη μισθωτή εργασία, καταργώ φυσικά και τους νόμους της, είτε είναι «σιδερένιοι» είτε σφουγγαρένιοι. Όμως, η καταπολέμηση της μισθωτής εργασίας από τον Λασάλ στρέφεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω απ' αυτόν το λεγόμενο νόμο. Για να αποδειχθεί λοιπόν ότι η λασαλική αίρεση νίκησε, πρέπει να καταργηθεί το «μισθωτό σύστημα με το σιδερένιο νόμο του μισθού» και όχι χωρίς αυτόν.

Όπως είναι γνωστό, από το «σιδερένιο νόμο του μισθού» δεν ανήκει τίποτε άλλο στον Λασάλ, εκτός από τη λέξη «σιδερένιος», που τη δανείστηκε από τους «αιώνιους, σιδερένιους, μεγάλους νόμους» του Γκαίτε. Η λέξη «σιδερένιος» είναι μια επιγραφή από όπου αναγνωρίζει κανείς τους ορθόδοξους. Αν πάρω όμως το νόμο με τη σφραγίδα του Λασάλ και, επομένως με το νόημά του, τότε πρέπει να τον πάρω και με την αιτιολόγησή του. Και ποια είναι αυτή; Όπως το έδειξε κιόλας ο Λάνγκε λίγο μετά το θάνατο του Λασάλ: η μαλθουσιανή θεωρία του πληθυσμού (που την κήρυχνε ο ίδιος ο Λάνγκε)¹. Αν όμως αυτή η θεωρία είναι σωστή, τότε πάλι δεν μπορώ να καταργήσω το νόμο, ακόμα κι αν καταργήσω εκατό φορές τη μισθωτή εργασία, γιατί τότε ο νόμος αυτός κυβερνά όχι μόνο το σύστημα της μισθωτής εργασίας, αλλά κάθε κοινωνικό σύστημα. Ακριβώς στηριγμένοι σ' αυτό, απέδειχναν εδώ και πενήντα και πάνω χρόνια οι οικονομιστές ότι ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να καταργήσει την αθλιότητα που έχει φυσικά αίτια, αλλά μονάχα να τη γενικέψει, να τη διανεμίει ταυτόχρονα σ' όλη την επιφάνεια της κοινωνίας!

---

1. Friedrich Albert Lange, *Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft*, Duisburg 1865 (σημ. γερμ. σύντ.).

Αυτό όμως δεν είναι το κυριότερο. *Εντελώς άσχετα* από τη λαθεμένη λασαλική αντίληψη του νόμου, η αληθινά εξοργιστική οπισθοχώρηση βρίσκεται σε τούτο:

Μετά το θάνατο του Λασάλ άρχισε να επιβάλλεται στο κόμμα μας η επιστημονική αντίληψη ότι ο μισθός δεν είναι αυτό που φαίνεται ότι είναι, δηλαδή η αξία, μ' άλλα λόγια η τιμή της εργασίας, αλλά μονάχα μια μασκαρεμένη μορφή για την αξία ή την τιμή της εργατικής δύναμης. Έτσι ανατράπηκε μια και καλή όλη η μέχρι σήμερα αστική αντίληψη για τον εργατικό μισθό, καθώς και όλη η ως τώρα κριτική που στρεφόταν εναντίον της και αποσαφηνίστηκε ότι ο μισθωτός εργάτης έχει μονάχα την άδεια να δουλεύει για να κρατιέται στη ζωή, δηλαδή να ζει, μόνον εφόσον δουλεύει ορισμένο χρόνο δωρεάν για τον κεφαλαιοκράτη (και συνεπώς και για εκείνους που τρώνε μαζί με τον κεφαλαιοκράτη απ' την υπεραξία). Ότι ο άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται ολόκληρο το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής είναι η τάση να μεγαλώνει αυτήν τη δωρεάν δουλειά προεκτείνοντας την εργάσιμη ημέρα, ή αναπτύσσοντας την παραγωγικότητα, δηλαδή εντείνοντας περισσότερο την εργατική δύναμη κλπ. Ότι επομένως το σύστημα της μισθωτής εργασίας είναι σύστημα δουλείας, και μάλιστα μιας δουλείας που γίνεται τόσο πιο σκληρή, όσο περισσότερο αναπτύσσονται οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις της εργασίας, άσχετα αν ο εργάτης πληρώνεται καλύτερα ή χειρότερα. Κι αφού αυτή η άποψη όλο και πιο πολύ άρχισε να διαδίδεται μέσα στο κόμμα μας, ξαναγυρίζουν στα δόγματα του Λασάλ, παρ' όλο που θα έπρεπε τώρα να ξέρουν ότι ο Λασάλ δεν ήξερε τι ήταν ο μισθός παρά, ακολουθώντας τους αστούς οικονομολόγους, έπαιρνε την εξωτερική όψη για την ουσία της υπόθεσης.

Είναι σαν ανάμεσα σε δούλους που επιτέλους ανακάλυψαν το μυστικό της δουλείας και εξεγέρθηκαν, να έβγαине ένας προκατειλημμένος ακόμα από τις παλιές αντιλήψεις περί δουλείας δούλος και να έγγραφε στο πρόγραμμα της εξέγερσης: η δουλειά πρέπει να καταργηθεί, γιατί η διατροφή των δούλων στο σύστημα της δουλείας δεν μπορεί να ξεπεράσει κάποιο ελάχιστο ανώτατο όριο!

Και μόνο το γεγονός ότι οι αντιπρόσωποι του κόμματός μας ήταν ικανοί να κάνουν μια τόσο τερατώδη απόπειρα ενάντια στην αντίληψη που είναι πλατιά διαδομένη μέσα στην κομματική μάζα, δεν αποδειχνει αυτό και μόνο με πόση εγκληματική ελαφρότητα, με πόση ασυνειδησία ανέλαβαν να συντάξουν το συμβιβαστικό πρόγραμμα!

Αντί για την αόριστη τελική φράση της παραγράφου «την εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας», θα 'πρεπε να πουν ότι με την κατάργηση των ταξικών διαφορών εξαφανίζεται αυτόματα και κάθε κοινωνική και πολιτική ανισότητα που προέρχεται από αυτές τις ταξικές διαφορές.

III

«Για να ανοίξει το δρόμο προς τη λύση του κοινωνικού ζητήματος, το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα απαιτεί να ιδρυθούν παραγωγικοί συνεταιρισμοί, με κρατική βοήθεια κάτω από το δημοκρατικό έλεγχο του εργαζόμενου λαού. Οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί πρέπει να δημιουργηθούν για τη βιομηχανία και τη γεωργία σε τέτοια έκταση που απ' αυτούς να ξεπηδήσει η σοσιαλιστική οργάνωση της συνολικής εργασίας.»

Ύστερα από το λασαλικό «σιδερένιο νόμο του μισθού», το γιατροσόφι του προφήτη! Ο «δρόμος ανοίγεται» με αξιοπρέπεια. Στη θέση της ταξικής πάλης που υπάρχει, μπαίνει μια δημοσιογραφική φράση: «το κοινωνικό ζήτημα» που «ανοίγουν το δρόμο» προς τη «λύση» του. Η «σοσιαλιστική οργάνωση της συνολικής εργασίας» αντί να «ξεπηδά» από την επαναστατική διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας, «ξεπηδά» από την «κρατική βοήθεια» που δίνει το κράτος σε παραγωγικούς συνεταιρισμούς, που «τους δημιουργεί» αυτό, κι όχι ο εργάτης. Είναι αντάξιο της φαντασίας του Λασάλ ότι με κρα-

τικά δάνεια μπορεί κανένας να χτίσει μια καινούργια κοινωνία ακριβώς όπως φτιάχνει έναν καινούργιο σιδηρόδρομο!

Από ένα υπόλειμμα ντροπής βάζουν την «κρατική βοήθεια» «κάτω από το δημοκρατικό έλεγχο του εργαζόμενου λαού».

Πρώτο, ο «εργαζόμενος λαός» στη Γερμανία αποτελείται στην πλειοψηφία του από αγρότες και όχι από προλετάρους.

Δεύτερο, στα γερμανικά «δημοκρατικός» θα πει «volksherrschaftlich»¹. Τι σημαίνει όμως «λαοκρατικός έλεγχος του εργαζόμενου λαού»; Και μάλιστα όταν πρόκειται για λαό εργατών, που μ' αυτές τις διεκδικήσεις που βάζει στο κράτος εκφράζει ότι έχει πλήρη συνείδηση πως ούτε κυριαρχεί ούτε είναι ώριμος να κυριαρχήσει!

Είναι περιττό να επεκταθούμε εδώ στην κριτική της συνταγής που έγραψε ο Μπισέ τον καιρό του Λουδοβίκου Φιλίππου σαν αντίβαρο στους γάλλους σοσιαλιστές, και που τη δέχτηκαν οι αντιδραστικοί εργάτες του Ατελιε². Ούτε το γεγονός ότι βάλανε αυτή την ειδική θαυματουργή θεραπεία στο πρόγραμμα αποτελεί την πέτρα του σκανδάλου, αλλά ότι γενικά από την άποψη του ταξικού κινήματος γυρίζουν πίσω στην άποψη του κινήματος των αιρέσεων.

Το ότι οι εργάτες θέλουν να δημιουργήσουν τους όρους της συνεταιριστικής παραγωγής σε κοινωνική κλίμακα και πρώτα στη χώρα τους, δηλαδή σε εθνική κλίμακα, σημαίνει μονάχα ότι δουλεύουν για την ανατροπή των τωρινών όρων παραγωγής και δεν έχει τίποτα το κοινό με την ίδρυση συνεταιριστικών οργανώσεων με κρατική βοήθεια! Όσο για τις τωρινές συνεταιριστικές οργανώσεις έχουν κάποια αξία μόνο εφόσον είναι ανεξάρτητα δημιουργήματα των εργατών και δεν τις προστατεύουν ούτε οι κυβερνήσεις ούτε οι αστοί.

---

1. Λαοκρατικός (σημ. τ. μετ.).

2. Μηνιάτικο γαλλικό περιοδικό που έβγαινε στο Παρίσι από το 1840 ως το 1850. Όργανο τεχνιτών και εργατών που βρίσκονταν κάτω από την επιρροή των ιδεών του χριστιανικού σοσιαλισμού. Η σύνταξη της εφημερίδας γινόταν από εκπροσώπους των εργατών και η Συντακτική Επιτροπή εκλεγόταν κάθε τρεις μήνες (σημ. γερμ. σύντ.).

IV

Έρχομαι τώρα στο δημοκρατικό μέρος:

A. «Ελεύθερες βάσεις του κράτους.»

Πρώτα-πρώτα σύμφωνα με το II μέρος, το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα επιδιώκει «το ελεύθερο κράτος».

Ελεύθερο κράτος – τι είναι αυτό;

Δεν είναι καθόλου σκοπός των εργατών, που απαλλάχτηκαν από την περιορισμένη νοοτροπία του υπηκόου, να κάνουν το κράτος «ελεύθερο». Στη γερμανική αυτοκρατορία, το «κράτος» είναι σχεδόν τόσο «ελεύθερο», όσο και στη Ρωσία. Ελευθερία είναι να μεταβάλλουμε το κράτος από όργανο που στέκεται πάνω από την κοινωνία, σε όργανο πέρα για πέρα υποταγμένο στην κοινωνία. Και σήμερα ακόμα οι κρατικές μορφές είναι πιο ελεύθερες ή πιο ανελεύθερες ανάλογα με το βαθμό που περιορίζουν την «ελευθερία του κράτους».

Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα –τουλάχιστον αν υιοθετήσει το πρόγραμμα αυτό– δείχνει πόσο οι σοσιαλιστικές ιδέες του είναι ξώπετες, όταν εξετάζει το κράτος πιο πολύ σαν ανεξάρτητη οντότητα, που έχει τις δικές του «πνευματικές, ηθικές ελεύθερες βάσεις», αντί να θεωρεί την υπάρχουσα κοινωνία (κι αυτό ισχύει για κάθε μελλοντική κοινωνία) σαν βάση του υπάρχοντος κράτους (ή του μελλοντικού κράτους όταν πρόκειται για μελλοντική κοινωνία).

Και τι να πει κανένας για τη χοντροκομμένη κατάχρηση που κάνει το πρόγραμμα με τις λέξεις «σημερινό κράτος», «σημερινή κοινωνία», και την ακόμα πιο χοντροκομμένη παρεξήγηση που δημιουργεί σχετικά με το κράτος, στο οποίο απευθύνει τις διεκδικήσεις του;

Η «σημερινή κοινωνία» είναι η καπιταλιστική κοινωνία που υπάρχει σ' όλες τις πολιτισμένες χώρες, περισσότερο ή λιγότερο απαλλαγμένη από μεσαιωνικές προσμειξίες, περισσότερο ή λιγότερο τροποποιημένη από την ιδιαίτερη ιστορική εξέλιξη κάθε χώρας, περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένη. Αντίθετα, το «σημερινό κράτος» αλλάζει με τα σύ-

νορα κάθε χώρας. Άλλο είναι στην πρωσογερμανική αυτοκρατορία και άλλο στην Ελβετία, άλλο στην Αγγλία και άλλο στις Ηνωμένες Πολιτείες. «Το σημερινό κράτος» είναι λοιπόν δημιούργημα της φαντασίας.

Ωστόσο τα διάφορα κράτη των διαφόρων πολιτισμένων χωρών, παρ' όλη τους την πολυποίκιλη διαφορά στη μορφή, έχουν σαν κοινό χαρακτηριστικό ότι στέκονται στο έδαφος της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, που είναι μόνο περισσότερο ή λιγότερο καπιταλιστικά αναπτυγμένη. Και γι' αυτό έχουν κοινά μερικά ουσιαστικά χαρακτηριστικά. Μ' αυτή την έννοια μπορεί κανείς να μιλάει για «σημερινό κράτος» (Staatswesen) σε αντίθεση με το μέλλον, όπου θα έχει απονεκρωθεί η σημερινή του ρίζα, η αστική κοινωνία.

Τότε θα αναρωτηθεί κανείς: ποιες μεταβολές θα υποστεί το κράτος σε μια κομμουνιστική κοινωνία; Μ' άλλα λόγια, ποιες κοινωνικές λειτουργίες απομένουν εκεί που να είναι ανάλογες με τις σημερινές κρατικές λειτουργίες; Αυτό το ερώτημα μπορεί ν' απαντηθεί μόνο επιστημονικά και δεν προσεγγίζουμε ούτε στο ελάχιστο το πρόβλημα όσες χιλιάδες φορές κι αν συνθέσουμε τη λέξη λαός με τη λέξη κράτος.

Ανάμεσα στην καπιταλιστική και την κομμουνιστική κοινωνία βρίσκεται η περίοδος της επαναστατικής μετατροπής της μιας στην άλλη. Και σ' αυτή την περίοδο αντιστοιχεί μια πολιτική μεταβατική περίοδος, όπου το κράτος της δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.

Το πρόγραμμα λοιπόν δεν ασχολείται ούτε με αυτήν ούτε με το μελλοντικό κράτος της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Οι πολιτικές του διεκδικήσεις δεν περιέχουν τίποτε άλλο από την πασίγνωστη δημοκρατική λιτανεία: καθολικό εκλογικό δικαίωμα, άμεση νομοθέτηση, λαϊκή δικαιοσύνη, λαϊκή άμυνα κλπ. Όλα αυτά είναι απλή ηχώ του αστικού λαϊκού κόμματος¹ του Συνδέσμου Ειρήνης και Ελευθερίας. Πρόκει-

---

1. Το Γερμανικό Λαϊκό Κόμμα ιδρύθηκε το 1865. Το αποτελούσαν δημοκρατικά στοιχεία της μικροαστικής τάξης, εν μέρει εκπρόσωποι της αστικής τάξης – ιδιαίτερα της Νότιας Γερμανίας. Σε αντίθεση με

ται για γενικές διεκδικήσεις, που έχουν κιόλας πραγματοποιηθεί, εφόσον δεν έχουν διογκωθεί σε φανταστικές παραστάσεις. Μόνο που το κράτος που τις πραγματώσε δεν βρίσκεται μέσα στα σύνορα της γερμανικής αυτοκρατορίας, αλλά στην Ελβετία, στις Ηνωμένες Πολιτείες κλπ. Αυτού του είδους το «μελλοντικό κράτος» είναι σημερινό κράτος, αν και υπάρχει έξω από «τα πλαίσια» της γερμανικής αυτοκρατορίας.

Ξεχνάνε όμως ένα πράγμα. Μια που το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα δηλώνει ρητά ότι κινείται μέσα στα πλαίσια του «σημερινού εθνικού κράτους», δηλαδή του κράτους του, της πρωσογερμανικής αυτοκρατορίας –οι διεκδικήσεις του θα ήταν αλλιώς στο μεγαλύτερο μέρος τους χωρίς νόημα, αφού διεκδικεί κανείς μονάχα αυτό που δεν έχει– δεν θα έπρεπε να ξεχνά το κυριότερο, δηλαδή ότι όλα εκείνα τα ωραία πραγματάκια στηρίζονται στην αναγνώριση της λεγόμενης λαϊκής κυριαρχίας, ότι γι' αυτό έχουν τη θέση τους μόνο σε μια λαοκρατική δημοκρατία (demokratische Republik).

Και επειδή δεν έχουν το θάρρος –και πολύ σωστά, γιατί οι περιστάσεις επιβάλλουν προσοχή– να διεκδικήσουν τη λαοκρατική δημοκρατία, όπως έκαναν τα γαλλικά εργατικά προγράμματα τον καιρό του Λουδοβίκου Φιλίππου και του Λουδοβίκου Ναπολέοντα – δεν θα έπρεπε να καταφεύγουν σ' αυτό το ούτε «τίμιο», ούτε αξιοπρεπές τέχνασμα να απαιτούν πράγματα που έχουν νόημα μονάχα σε μια λαοκρατική δημοκρατία, από ένα κράτος που δεν είναι τίποτε άλλο παρά

τους εθνικοφιλελεύθερους, τασσόταν κατά της ηγεμονίας της Πρωσίας στη Γερμανία και υποστήριζε μια ομοσπονδιακή Μεγάλη Γερμανία, στην οποία θα ανήκαν και η Πρωσία και η Αυστρία. (...) Το 1866, με το Γερμανικό Λαϊκό Κόμμα συνενώθηκε το Λαϊκό Κόμμα της Σαξονίας, που τον πυρήνα του αποτελούσαν εργάτες. Αυτή η αριστερή πτέρυγα του Λαϊκού Κόμματος δεν είχε στην ουσία τίποτε το κοινό με το Λαϊκό Κόμμα εκτός από την αντιπρωσική στάση. Επιδίωκε την εθνική συνένωση της χώρας με δημοκρατικό τρόπο. Στη συνέχεια, η πτέρυγα αυτή εξελίχθηκε σε σοσιαλιστική κατεύθυνση. Το κύριο κομμάτι του κόμματος αυτού, μετά την απομάκρυνσή του από τους μικροαστούς δημοκράτες τον Αύγουστο του 1869, προσχώρησε στο Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα (Αϊζεναχικοί) (σημ. γερμ. σύντ.).

ένας στρατοκρατικός δεσποτισμός, στολισμένος με κοινοβουλευτικές μορφές, ανακατεμένος με φεουδαρχικές προσμείξεις, επηρεασμένος κιόλας από την αστική τάξη, γραφειοκρατικά συγκροτημένος, αστυνομικά προστατευμένος, και επιπλέον να διαβεβαιώνουν αυτό το κράτος πως τάχα σκοπεύουν να του τα επιβάλουν αυτά με «νόμιμα μέσα».

Ακόμα και οι χυδαίοι δημοκράτες που βλέπουν στη λαοκρατική δημοκρατία τη χιλιόχρονη βασιλεία και δεν υποπτεύονται ότι ακριβώς σ' αυτή την τελευταία κρατική μορφή της αστικής κοινωνίας, θα κριθεί οριστικά η ταξική πάλη – ακόμα κι αυτού του είδους οι δημοκράτες στέκονται βουνό ψηλότερα από έναν τέτοιο δημοκρατισμό που περιορίζεται μέσα στα όρια εκείνου που επιτρέπει η αστυνομία και δεν επιτρέπει η λογική.

Το γεγονός ότι πραγματικά με τη λέξη «κράτος» εννοούν την κυβερνητική μηχανή ή το κράτος στο βαθμό που αποτελεί ιδιαίτερο οργανισμό που ξεχώρισε από την κοινωνία με τον καταμερισμό της εργασίας, το δείχνουν κιόλας τα λόγια: «Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα απαιτεί σαν οικονομική βάση του κράτους: ένα μοναδικό προοδευτικό φόρο εισοδήματος κλπ.». Οι φόροι είναι η οικονομική βάση του κυβερνητικού μηχανισμού και τίποτα παραπάνω. Στο μελλοντικό κράτος, που υπάρχει στην Ελβετία, αυτή η διεκδίκηση έχει κάπως πραγματοποιηθεί. Ο φόρος εισοδήματος προϋποθέτει τις διάφορες πηγές εισοδήματος των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, δηλαδή την καπιταλιστική κοινωνία. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι μεταρρυθμιστές των δημόσιων οικονομικών του Λίβερπουλ –αστοί με επικεφαλής τον αδελφό του Γλάδστονα– βάζουν το ίδιο αίτημα όπως και το πρόγραμμα.

B. «Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα ζητά σαν πνευματική και ηθική βάση του κράτους:

1. Την καθολική και ίση λαϊκή εκπαίδευση από το κράτος. Τη γενική υποχρεωτική σχολική φοίτηση. Δωρεάν εκπαίδευση.»

Ιση λαϊκή εκπαίδευση; Τι να φαντάζονται μ' αυτά τα λόγια; Πιστεύουν ότι μπορεί στη σημερινή κοινωνία (και μονάχα με δαύτην έχουν να κάνουν) να είναι η εκπαίδευση *ίση* για όλες τις τάξεις; Ή ζητάνε να περιοριστούν υποχρεωτικά και οι ανώτερες τάξεις στη λιγοστή εκπαίδευση –του δημοτικού σχολείου– μια που μονάχα αυτό συμβιβάζεται με τις οικονομικές συνθήκες όχι μόνο των μισθωτών εργατών, αλλά και των αγροτών;

«Γενική υποχρεωτική σχολική φοίτηση. Δωρεάν εκπαίδευση.» Το πρώτο υπάρχει ακόμα και στη Γερμανία, το δεύτερο υπάρχει στην Ελβετία και στις Ηνωμένες Πολιτείες για τα δημοτικά σχολεία. Αν σε μερικές Πολιτείες [της Β. Αμερικής] είναι «δωρεάν» και η φοίτηση σε «ανώτερα» εκπαιδευτικά ιδρύματα, αυτό σημαίνει στην ουσία μονάχα ότι χορηγούνται στις ανώτερες τάξεις τα έξοδα εκπαίδευσης από το γενικό φορολογικό κορβανά. Το ίδιο ισχύει επίσης για τη «δωρεάν δικαιοσύνη» που ζητάνε στην παράγραφο Α' 5. Την ποινική δικαιοσύνη τη δίνουν παντού δωρεάν. Η αστική δικαιοσύνη στρέφεται σχεδόν μόνο γύρω από διαφορές ιδιοκτησίας, αφορά λοιπόν σχεδόν μόνο τις ιδιοκτήτριες τάξεις. Μήπως οι τάξεις αυτές θα έπρεπε να διεξάγουν δίκες σε βάρος του δημόσιου ταμείου;

Η παράγραφος για τα σχολεία θα έπρεπε τουλάχιστον να απαιτεί τεχνικές σχολές (θεωρητικές και πρακτικές) σε σχέση με το δημοτικό σχολείο.

Εντελώς για πέταμα είναι η «*λαϊκή εκπαίδευση από το κράτος*». Άλλο πράγμα τελείως είναι ο καθορισμός με γενικό νόμο των μέσων για τα δημοτικά σχολεία, της ειδίκευσης του διδακτικού προσωπικού, των κλάδων διδασκαλίας κλπ. και, όπως γίνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, η επίβλεψη με κρατικούς επιθεωρητές της τήρησης όλων αυτών των νομικών διατάξεων και ολότελα άλλο πράγμα είναι η ανακήρυξη του κράτους σε λαϊκό εκπαιδευτή! Μάλλον θα 'πρεπε να αποκλειστούν τόσο η κυβέρνηση όσο και η εκκλησία από κάθε επιρροή στο σχολείο. Ειδικά στην πρωσογερμανική αυτοκρατορία (και δεν ωφελεί σε τίποτα η τιποτένια υπεκφυγή για «μελλοντικό κράτος» – είδαμε πώς έχουν τα πράγματα

σχετικά μ' αυτό), αντίστροφα το κράτος χρειάζεται να περάσει από μια τραχιά εκπαίδευση από το λαό.

Όμως, ολόκληρο το πρόγραμμα, παρ' όλα τα δημοκρατικά κουνουνίσματα, είναι πέρα για πέρα μολυσμένο από τη ραγιαδική πίστη της λασαλικής αίρεσης στο κράτος, ή, πράγμα που δεν είναι καλύτερο, από τη δημοκρατική πίστη στα θαύματα, ή μάλλον είναι συμβιβασμός ανάμεσα σ' αυτά τα δυο είδη πίστης στα θαύματα, που είναι και τα δυο το ίδιο ξένα προς το σοσιαλισμό.

«*Ελευθερία της επιστήμης*», λέει μια παράγραφος του πρωσικού συντάγματος. Τι ζητάει λοιπόν εδώ;

«*Ελευθερία συνείδησης*». Αν ήθελε κανείς εκείνο τον καιρό του «πολιτιστικού αγώνα»¹ να θυμίσει στο φιλελευθερισμό τα παλιά του συνθήματα, μπορούσε να το κάνει μόνο με τούτη τη μορφή: Ο καθένας πρέπει να μπορεί να εκτελεί τις θρησκευτικές του, όπως τις σωματικές του ανάγκες χωρίς να χώνει τη μύτη της η αστυνομία. Αλλά το Εργατικό Κόμμα θα έπρεπε ωστόσο μ' αυτή την ευκαιρία να εκφράσει την πεποίθησή του για το ότι δηλαδή η αστική «ελευθερία συνείδησης» δεν είναι τίποτε άλλο παρά ανοχή της κάθε λογής θρησκευτικής ελευθερίας συνείδησης και ότι το ίδιο αντίθετα επιδιώκει να ελευθερώσει τις συνειδήσεις από το φάντασμα της θρησκείας. Αλλά δεν τους αρέσει να ξεπερνάνε το «αστικό» επίπεδο.

Έφτασα τώρα στο τέλος, γιατί το παράρτημα του προγράμματος που ακολουθεί δεν αποτελεί χαρακτηριστικό συστατικό του μέρους. Έτσι εδώ θα είμαι πολύ σύντομος.

2. «Κανονική εργάσιμη ημέρα.»

Σε καμιά άλλη χώρα το εργατικό κόμμα δεν περιορίστηκε σε μια τόσο αόριστη διεκδίκηση, αλλά πάντα όριζε τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, που τη θεωρεί κανονική στις δοσμένες συνθήκες.

---

1. «Kulturkampf»: Ο αγώνας που έκανε ο Μπίσμαρκ στη δεκαετία του '80, ενάντια στο κόμμα των καθολικών, το «Κόμμα του Κέντρου», με αστυνομικές διώξεις του καθολικισμού (σημ. γερμ. σύντ.).

3. «Περιορισμός της εργασίας των γυναικών και απαγόρευση της εργασίας των παιδιών.»

Η ρύθμιση (Normierung) της εργάσιμης ημέρας πρέπει να περιλαμβάνει κιόλας τον περιορισμό της γυναικείας εργασίας, εφόσον αναφέρεται στη διάρκεια, στα διαλείμματα κλπ. της εργάσιμης ημέρας. Αλλιώς, μπορεί να σημαίνει μονάχα αποκλεισμό της δουλειάς των γυναικών από κλάδους εργασίας που είναι ειδικά ανθυγιεινοί για το γυναικείο σώμα ή ηθικά αταίριαστοι για το γυναικείο φύλο. Αν εννοούσαν αυτό, τότε θα 'πρεπε να το πουν.

«Απαγόρευση της παιδικής εργασίας.» Εδώ ήταν απολύτως απαραίτητο να αναφέρουν το όριο ηλικίας.

Η γενική απαγόρευση της παιδικής εργασίας είναι ασυμβίβαστη με την ύπαρξη της μεγάλης βιομηχανίας και γι' αυτό κούφιος ευσεβής πόθος.

Η εφαρμογή αυτής της απαγόρευσης –αν ήταν δυνατή– θα ήταν αντιδραστικό πράγμα, γιατί με αυστηρή ρύθμιση του χρόνου εργασίας, ανάλογα με τις διάφορες ηλικίες και τ' άλλα μέτρα ασφάλειας για την προστασία των παιδιών, η έγκαιρη σύνδεση της παραγωγικής εργασίας με τα μαθήματα είναι ένα από τα πιο ισχυρά μέσα για τη μετατροπή της σημερινής κοινωνίας.

4. «Κρατική επίβλεψη της εργοστασιακής, εργαστηριακής και οικιακής βιομηχανίας.»

Έχοντας υπόψη το πρωσογερμανικό κράτος θα έπρεπε οπωσδήποτε να απαιτούν να παύονται μόνο δικαστικά οι επιθεωρητές, να μπορεί ο κάθε εργάτης να τους καταγγέλλει στα δικαστήρια για παράβαση καθήκοντος, να γίνονται επιθεωρητές μόνο πρόσωπα που ανήκουν στο ιατρικό σώμα.

5. «Ρύθμιση της εργασίας στις φυλακές.»

Τιποτένια διεκδίκηση για ένα γενικό εργατικό πρόγραμμα. Οπωσδήποτε θα έπρεπε να πουν καθαρά ότι δεν είναι ο φθό-

νος του συναγωνισμού που κάνει τους εργάτες να μη θέλουν να μεταχειρίζονται τους κοινούς εγκληματίες σαν ζώα, και ότι ιδιαίτερα δεν θέλουν να τους στερήσουν το μόνο μέσο βελτίωσής τους, την παραγωγική δουλειά. Αυτό ήταν το λιγότερο που θα μπορούσε να περιμένει κανένας από σοσιαλιστές.

6. «Ένας αποτελεσματικός νόμος περί ευθύνης.»

Έπρεπε να πουν τι εννοούν με τον «αποτελεσματικό» νόμο περί ευθύνης.

Ας σημειωθεί, παρεμπιπτόντως, ότι στην κανονική εργάσιμη ημέρα παρέβλεψαν το μέρος της εργοστασιακής νομοθεσίας που αφορά τα μέτρα υγιεινής και προστασίας από κινδύνους κλπ. Ο νόμος περί ευθύνης μπαίνει σε εφαρμογή μόνο άμα παραβιαστούν αυτές οι διατάξεις.

Κοντολογίς και αυτό το παράρτημα το διακρίνει χαλαρή σύνταξη.

*Dixi et salvavi animam meam*¹.

Σύμφωνα με το χειρόγραφο

*Γράφτηκε από τον Καρλ Μαξ, από τον Απρίλη
μέχρι τις αρχές του Μάη 1875
Πρωτοδημοσιεύτηκε (με παραλείψεις) απ' τον Ένγκελς
στη Νόιε Τσάιτ το 1891*

(*Marx-Engels-Werke*, τόμ. 19, σελ. 15-32)

---

1. «Είπα και ελάλησα, αμαρτίαν ουκ έχω.» (Σημ. σύντ.).

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΜΠΕΜΠΕΛ

Λονδίνο, 18/28 του Μάρτη 1875

Αγαπητέ Μπέμπελ,

Πήρα το γράμμα σας από 23 του Φλεβάρη και χαίρομαι που είσαστε τόσο καλά στην υγεία σας.

Με ρωτάτε τι γνώμη έχουμε για την υπόθεση της ενότητας. Δυστυχώς πάθαμε ακριβώς τα ίδια όπως κι εσείς. Ούτε ο Λίμπ-κνεχτ, ούτε και κανένας άλλος μας έδωσε οποιαδήποτε πληροφορία και έτσι ξέρουμε κι εμείς μονάχα ό,τι γράφουν οι εφημερίδες, κι αυτές δεν γράφανε τίποτα, ώσπου πριν από οκτώ περίπου μέρες ήρθε το σχέδιο προγράμματος. Αυτό βέβαια μας ξάφνιασε όχι και λίγο.

Το κόμμα μας άπλωσε τόσο συχνά το χέρι στους λασαλικούς για συμφιλίωση, ή τουλάχιστο για συνεργασία, και το απέκρουσαν τόσο συχνά και τόσο περιφρονητικά ο Χάξεν-κλέβερ, ο Χάσελμαν και ο Τέλκε, που και ένα παιδί ακόμα θα έπρεπε να βγάλει το συμπέρασμα ότι αν τώρα αυτοί οι κύριοι έρχονται μόνοι τους και προτείνουν συμφιλίωση, θα πει πως πρέπει να βρίσκονται σε διαβολεμένη αμηχανία. Όμως με τον πασίγνωστο χαρακτήρα αυτών των ανθρώπων χρέος μας είναι να επωφεληθούμε απ' αυτή τους την αμηχανία για να αξιώσουμε κάθε δυνατή εγγύηση, έτσι που οι άνθρωποι αυτοί να μη σταθεροποιήσουν ξανά, σε βάρος του κόμματός μας, την κλονισμένη θέση τους στην κοινή γνώμη της εργατιάς. Θα 'πρεπε να τους δεχτούμε με εξαιρετική ψυχρότητα και δυσπιστία, να εξαρτήσουμε την ενότητα από το βαθμό της προθυμίας τους να παρατήσουν τα αιρετικά συνθήματά τους και την κρατική τους βοήθεια και να αποδεχτούν βασικά το πρόγραμμα του Άιζεναχ του 1869, ή μια πιο κατάλληλη για τη σημερινή εποχή βελτιωμένη έκδοσή του. Το κόμμα μας δεν θα είχε απολύτως τίποτα να μάθει από τους λασαλικούς από θεωρητική άποψη, δηλαδή από την άποψη που έχει αποφασιστική σημασία για το πρόγραμμα. Αντίθετα, οι λασαλι-

κοί θα είχαν να μάθουν από το κόμμα μας. Ο πρώτος όρος της ένωσης ήταν ότι θα παύανε να είναι αιρετικοί, λασαλικοί, ότι πρώτα απ' όλα αν δεν παρατούσαν ολότελα το κοσμοσωτήριο γιατροσόφι της κρατικής βοήθειας, τουλάχιστο θα το αναγνώριζαν σαν δευτερεύον μεταβατικό μέτρο, κάτω και δίπλα από πολλά άλλα δυνατά μέτρα. Το σχέδιο προγράμματος αποδείχνει ότι οι άνθρωποι μας, που θεωρητικά είναι εκατό φορές ανώτεροι από τους λασαλικούς ηγέτες – υστερούν από αυτούς άλλο τόσο σε πολιτική πονηριά. Για μια ακόμα φορά, οι μη έντιμοι εξαπάτησαν φριχτά τους «έντιμους».

Πρώτα-πρώτα παραδέχονται τη μεγαλόστομη, αλλά ιστορικά λαθεμένη λασαλική φράση ότι απέναντι στην εργατική τάξη όλες οι άλλες τάξεις αποτελούν μονάχα μια αντιδραστική μάζα. Αυτή η πρόταση είναι σωστή μόνο σε μεμονωμένες έκτακτες περιπτώσεις, για παράδειγμα, σε μια επανάσταση του προλεταριάτου, σαν την Κομμούνα, ή σε μια χώρα, όπου δεν διαμόρφωσε μόνο η αστική τάξη το κράτος και την κοινωνία κατ' εικόνα της, αλλά όπου μετά απ' αυτήν και η δημοκρατική μικροαστική τάξη πραγματώσε αυτή την αλλαγή ως τις τελευταίες της συνέπειες. Αν π.χ. στη Γερμανία η δημοκρατική μικροαστική τάξη ανήκε σ' αυτή την αντιδραστική μάζα, πώς θα μπορούσε τότε το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα να βαδίζει χρόνια ολόκληρα χέρι με χέρι με το Λαϊκό Κόμμα¹; Πώς μπορεί η *Φόλκσταατ*² να παίρνει σχεδόν ολόκληρο το πολιτικό περιεχόμενό της από τη μικροαστική-δημοκρατική *Φράνκφουρτερ Τσάιτουγγ*³ (*Frankfurter Zeitung*); Και πώς γίνεται να περιλαμβάνουμε στο ίδιο αυτό πρόγραμμα ούτε λίγο, ούτε πολύ εφτά ολόκληρες διεκδική-

---

1. Βλ. σημ. σελ. 34.

2. Βλ. σημ. σελ. 13.

3. Η *Φράνκφουρτερ Τσάιτουγγ* (*Εφημερίδα της Φραγκφούρτης*) ήταν ημερήσια μικροαστική-δημοκρατική εφημερίδα. Κυκλοφορούσε στη Φραγκφούρτη από το 1856 (από το 1866 με αυτό τον τίτλο) μέχρι το 1943 (σημ. γερμ. σύντ.).

σεις που άμεσα και αυτολεξεί συμπίπτουν με το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος και της μικροαστικής δημοκρατίας; Ενωώ τα επτά πολιτικά αιτήματα α ως ε και α ως β, από τα οποία δεν υπάρχει ούτε ένα που να μην είναι αστικο-δημοκρατικό¹.

Δεύτερο, απαρνούνται πραγματικά ολότελα για το παρόν την αρχή της διεθνικότητας του εργατικού κινήματος, κι αυτό το κάνουν άνθρωποι που επί πέντε ολόκληρα χρόνια κράτησαν ψηλά την αρχή αυτή με τον πιο ένδοξο τρόπο και μέσα στις πιο δύσκολες συνθήκες. Η θέση των γερμανών εργατών επικεφαλής του ευρωπαϊκού κινήματος στηρίζεται ουσιαστικά στη γνήσια διεθνιστική τους στάση τον καιρό του πολέμου. Κανένα άλλο προλεταριάτο δεν θα 'χε φερθεί τόσο καλά. Και τώρα του λένε ν' απαρνηθεί αυτή την αρχή, τη στιγμή που παντού στο εξωτερικό οι εργάτες την τονίζουν στον ίδιο βαθμό που οι κυβερνήσεις προσπαθούν να κατα-

---

1. Τα πολιτικά αυτά αιτήματα του προγράμματος της Γκότα είναι:

«Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα απαιτεί σαν ελεύθερη βάση για το κράτος:

α. Καθολικό, ίσο, άμεσο και μυστικό εκλογικό δικαίωμα για τους άντρες από 21 χρονών και πάνω για όλες τις εκλογές στο κράτος και τις κοινότητες.

β. Άμεση νομοθέτηση από το λαό με δικαίωμα πρότασης και απόρριψης.

γ. Γενική στρατιωτική θητεία. Λαϊκή άμυνα αντί για μόνιμο στρατό. Η λαϊκή αντιπροσωπεία ν' αποφασίζει για πόλεμο και ειρήνη.

δ. Κατάργηση όλων των έκτακτων νόμων, ειδικά των νόμων για τον τύπο, για το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι.

ε. Λαϊκή δικαιοσύνη. Δωρεάν απονομή της δικαιοσύνης.

Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα σαν πνευματική και ηθική βάση για το κράτος απαιτεί:

α. Γενική και ίση λαϊκή εκπαίδευση από το κράτος. Γενική υποχρεωτική φοίτηση. Δωρεάν εκπαίδευση.

β. Ελευθερία της επιστήμης. Ελευθερία συνείδησης.» (Σημ. γερμ. σύντ.).

πνίξουν κάθε προσπάθεια εφαρμογής της στα πλαίσια κάποιας οργάνωσης! Και τι απομένει από το διεθνισμό του εργατικού κινήματος; Η θαμπή προοπτική –ούτε καν για μια κατοπινή συνεργασία των εργατών της Ευρώπης για την απελευθέρωσή τους, αλλά για μια μελλοντική «διεθνή συνάδελφωση των λαών»– για τις «Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης» των αστών του Συνδέσμου Ειρήνης¹.

Φυσικά δεν ήταν ανάγκη να μιλήσουν για τη Διεθνή σαν τέτοια. Τουλάχιστον όμως έπρεπε να μην κάνουν ούτε ένα βήμα πίσω από το πρόγραμμα του 1869 και να πουν π.χ.: *Αν και το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα δρα κατ' αρχήν (zunächst) μέσα στα κρατικά σύνορα που του καθόρισαν (δεν έχει κανένα δικαίωμα να μιλάει στο όνομα του ευρωπαϊκού προλεταριάτου, ιδιαίτερα να λείι κάτι λαθεμένο), όμως έχει συνείδηση της αλληλεγγύης του με τους εργάτες όλων των χωρών και θα είναι πάντα έτοιμο, όπως ως τώρα έτσι και στο μέλλον, να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που του επιβάλλει αυτή η αλληλεγγύη. Τέτοιες υποχρεώσεις υπάρχουν και αν ακόμα δεν διακηρύχνει κανείς ή δεν θεωρεί ότι είναι μέλος της «Διεθνούς», για παράδειγμα, βοήθεια, παρεμπόδιση αποστολής απεργοσπαστών σε καιρό απεργιών, φροντίδα για να ενημερώνουν τα κομματικά όργανα τους γερμανούς εργάτες για το κίνημα στο εξωτερικό, ζύμωση ενάντια σε κυβερνητικούς πολέμους που απειλούν να ξεσπάσουν ή που ξεσπούν και, σε καιρό τέτοιων πολέμων, στάση σαν κι εκείνη που υποδειγματικά κρατήθηκε το 1870 και το 1871 κλπ.*

Τρίτο, οι άνθρωποι μας δέχτηκαν να τους επιβάλουν το λασαλικό «σιδερένιο νόμο του μισθού», που στηρίζεται σε μια ολότελα απαρχαιωμένη οικονομική άποψη, δηλαδή ότι ο εργάτης κατά μέσο όρο παίρνει μόνο το ελάχιστο του μεροκάματου, και μάλιστα γιατί, σύμφωνα με τη θεωρία του Μάλθους για τον πληθυσμό, πάντα υπάρχουν πάρα πολλοί εργάτες (αυτό ήταν το επιχείρημα του Λασάλ). Ο Μαρξ ωστόσο στο *Κεφάλαιο* απέδειξε αναλυτικά ότι οι νόμοι που ρυθμί-

---

1. Βλ. σημ. σελ. 27.

ζουν το μεροκάματο είναι πολύ περίπλοκοι, ότι ανάλογα με τις συνθήκες επικρατεί τότε ο ένας και τότε ο άλλος, ότι επομένως δεν είναι καθόλου σιδερένιοι, αλλά αντίθετα πολύ ελαστικοί, και ότι το ζήτημα δεν τελειώνει έτσι με δυο-τρία λόγια, όπως φανταζόταν ο Λασάλ. Τη μαλθουσιανή αιτιολόγηση του νόμου, που ο Λασάλ τον αντέγραψε από τον Μάλθους και τον Ρικάρντο (με διαστρέβλωση του τελευταίου), όπως αναφέρεται, για παράδειγμα, στη σελ. 5 του «Εργατικού Αναγνωστικού», παρμένη από μια άλλη προσούρα του Λασάλ¹, την αναίρεσε διεξοδικά ο Μαρξ στο μέρος για «Το προτσές της συσσώρευσης του κεφαλαίου»². Με την υιοθέτηση του λασαλικού «σιδερένιου νόμου» αποδεχόμαστε λοιπόν μια λαθεμένη θέση και μια λαθεμένη αιτιολόγησή της.

Τέταρτο, σαν μοναδική κοινωνική διεκδίκηση το πρόγραμμα βάζει τη λασαλική κρατική βοήθεια στην πιο γυμνή της μορφή, όπως την έκλεψε ο Λασάλ από τον Μπισέ. Κι αυτό, αφού ο Μπράκε απέδειξε πολύ καλά όλη τη μηδαμινότητα αυτής της διεκδίκησης³, αφού σχεδόν όλοι, αν όχι όλοι οι ομιλητές του κόμματός μας υποχρεώθηκαν, στον αγώνα ενάντια στους λασαλικούς, ν' αντιταχθούν σ' αυτή την «κρατική βοήθεια». Πιο βαθιά δεν μπορούσε να ταπεινωθεί το κόμμα μας. Ο διεθνισμός ξεφτιλισμένος ως το επίπεδο του Άμαντ Γκεγκ, ο σοσιαλισμός ως το επίπεδο του αστού δημοκράτη Μπισέ, που αντιπαρέθετε αυτή τη διεκδίκηση στους σοσιαλιστές για να τους χτυπήσει!

Στην καλύτερη περίπτωση όμως η «κρατική βοήθεια» με τη λασαλική έννοια είναι ωστόσο μόνο ένα μέτρο ανάμεσα σε πολλά άλλα, για να φτάσουμε στο σκοπό που τον αναφέρουν

---

1. Ferdinand Lassalle, *Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeitercongresses zu Leipzig*. Είχε κυκλοφορήσει το 1863 στη Ζυρίχη (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», τόμ. Ι, σελ. 584 κ.ε.

3. Wilhelm Bracke, *Der Lassalle'sche Vorschlag*, Braunschweig 1873 (σημ. γερμ. σύντ.).

εδώ με τα ανήμπορα λόγια: «για ν' ανοίξουμε το δρόμο προς τη λύση του κοινωνικού ζητήματος», σαν να υπήρχε ακόμα για μας ένα θεωρητικά *άλυτο* κοινωνικό *ζήτημα*! Όταν λοιπόν λέμε: το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα επιδιώκει την κατάργηση της μισθωτής εργασίας και μαζί της και των ταξικών διαφορών με την πραγμάτωση της συνεταιριστικής παραγωγής στη βιομηχανία και τη γεωργία και σ' εθνική κλίμακα και υποστηρίζει κάθε μέτρο κατάλληλο για να φτάσουμε σ' αυτόν το σκοπό! – τότε κανένας λασαλικός δεν μπορεί να έχει καμιά αντίρρηση.

Πέμπτο, δεν γίνεται καθόλου λόγος για την οργάνωση της εργατικής τάξης σαν τάξης μέσα από τα συνδικάτα. Κι αυτό είναι πολύ ουσιαστικό σημείο, γιατί τα συνδικάτα είναι η καθαυτό ταξική οργάνωση του προλεταριάτου, με την οποία διεξάγει τους καθημερινούς του αγώνες με το κεφάλαιο, όπου εκπαιδεύεται, και που σήμερα, ακόμα και μέσα στη χειρότερη αντίδραση (όπως τώρα στο Παρίσι), δεν μπορούν πια σε καμιά περίπτωση να την τσακίσουν. Με τη σημασία που απέκτησε και στη Γερμανία αυτή η οργάνωση, θα ήταν κατά τη γνώμη μας οπωσδήποτε απαραίτητο να την αναφέρουν στο πρόγραμμα και αν είναι δυνατό να της άφηναν ανοιχτή μια θέση στην οργάνωση του κόμματος.

Όλα αυτά τα έκαναν οι άνθρωποι μας για να ευχαριστήσουν τους λασαλικούς. Και τι παραχώρησαν οι άλλοι; Το να φιγουράρουν στο πρόγραμμα ένα σωρό αρκετά μπερδεμένες, *καθαρά δημοκρατικές διεκδικήσεις*, που πολλές απ' αυτές είναι απλώς του συρμού, όπως, για παράδειγμα, η «νομοθέτηση από το λαό», που υπάρχει στην Ελβετία και που κάνει περισσότερο κακό παρά καλό, αν γενικά κάνει κάτι. *Διοίκηση* από το λαό, αυτό θα 'ταν κάτι. Επίσης λείπει ο πρώτος όρος κάθε ελευθερίας: 'Οτι όλοι οι υπάλληλοι πρέπει να είναι υπεύθυνοι για όλες τις δημόσιες πράξεις τους απέναντι σε κάθε πολίτη στα τακτικά δικαστήρια και σύμφωνα με το κοινό δίκαιο. Δεν θέλω να πω περισσότερα για το γεγονός ότι τέτοιου είδους διεκδικήσεις σαν την ελευθερία της επιστήμης και την ελευθερία της συνείδησης φιγουράρουν σε κάθε φιλελεύθερο αστικό πρόγραμμα και ότι εδώ φαίνονται λιγάκι παράξενες.

Το ελεύθερο λαϊκό κράτος μεταβλήθηκε σε ελεύθερο κράτος. Αν το πάρουμε γραμματικά, ελεύθερο κράτος είναι εκείνο το κράτος που είναι ελεύθερο απέναντι στους πολίτες του, δηλαδή ένα κράτος με δεσποτική κυβέρνηση. Θα 'πρεπε να παρατήσουν όλη τη φλυαρία για το κράτος, ιδιαίτερα ύστερα από την Κομμούνα, που δεν ήταν πια κράτος με την καθαυτό έννοια της λέξης. Το *λαϊκό κράτος* μας το χτύπησαν στα μούτρα μέχρι αηδίας οι αναρχικοί, παρ' όλο που το έργο κióλας του Μαρξ ενάντια στον Προυντόν¹ και ύστερα το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* λένε ανοιχτά ότι με την εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού κοινωνικού καθεστώτος το κράτος αυτό διαλύεται από μόνο του (sich von selbst auflöst) και εξαφανίζεται. Μια και το κράτος είναι λοιπόν μόνο ένας προσωρινός θεσμός, που τον χρησιμοποιεί κανείς στον αγώνα, στην επανάσταση, για να καταστέλλει με τη βία τους αντιπάλους του, είναι καθαρή ανοησία να μιλάει κανείς για «ελεύθερο λαϊκό κράτος». Όσον καιρό το προλεταριάτο *χρειάζεται* ακόμα το κράτος, το *χρειάζεται* όχι προς το συμφέρον της ελευθερίας, αλλά της καταστολής των αντιπάλων του και από τη στιγμή που θα μπορεί να μιλάει κανείς για ελευθερία, παύει να υπάρχει το κράτος σαν τέτοιο. Γι' αυτό θα προτείναμε εμείς να βάλουν παντού στη θέση της λέξης *κράτος* τη λέξη «κοινότητα» («Gemeinwesen»), μια παλιά, καλή γερμανική λέξη, που μπορεί πολύ άνετα να αντιστοιχεί στη γαλλική λέξη «κομμούνα».

«Εξάλειψη κάθε κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας» – κι αυτή είναι μια πολύ συζητήσιμη φράση αντί για «κατάργηση κάθε ταξικής διαφοράς». Από χώρα σε χώρα, από επαρχία σε επαρχία, ακόμα και από μέρος σε μέρος, θα υπάρχει πάντα *μια κάποια* ανισότητα στις συνθήκες ζωής, που θα μπορεί κανείς να τη μειώσει στο ελάχιστο, αλλά που δεν θα μπορέσει ποτέ να την εξαλείψει ολότελα. Οι κάτοικοι των Άλπεων θα έχουν πάντα άλλες συνθήκες ζωής από τους ανθρώπους του κάμπου. Η αντίληψη της σοσιαλιστικής κοινωνίας σαν βασιλείου της *ισότητας* είναι μια μονόπλευρη γαλ-

---

1. Κ. Μαρξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* (σημ. γερμ. σύντ.).

λική αντίληψη που στηρίζεται στο παλιό σύνθημα «ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα», μια αντίληψη που σαν στάδιο εξέλιξης της εποχής της και του τόπου της ήταν δικαιολογημένη, που όμως θα έπρεπε τώρα να έχει ξεπεραστεί, όπως όλες οι μονομέρειες των προηγούμενων σοσιαλιστικών σχολών, γιατί προκαλούν μονάχα σύγχυση στα μυαλά, και γιατί βρέθηκαν πιο ακριβείς τρόποι παρουσίασης του ζητήματος.

Σταματώ, αν και θα έπρεπε να κριτικαριστεί σχεδόν κάθε λέξη σ' αυτό το πρόγραμμα που κοντά στ' άλλα είναι συνταγμένο σε μια γλώσσα άτονη και άχρωμη. Είναι τέτοιο, που αν εγκριθεί, ο Μαρξ κι εγώ δεν μπορούμε ποτέ να προσχωρήσουμε στο νέο κόμμα, που θα έχει οικοδομηθεί πάνω σ' αυτή τη βάση και θα πρέπει πολύ σοβαρά να σκεφτούμε, ποια θέση θα πρέπει –και δημόσια– να πάρουμε απέναντί του. Σκεφτείτε, στο εξωτερικό θεωρούν εμάς υπεύθυνους για κάθε εκδήλωση και ενέργεια του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος. Έτσι, ο Μπακούνιν, στο έργο του *Πολιτική και αναρχία*¹, μας κάνει υπόλογους για κάθε απερίσκεπτη λέξη που είπε ή έγραψε ο Λίμπκνεχτ από τότε που ιδρύθηκε το *Ντεμοκρατίσες Βόχενμπλατ*². Οι άνθρωποι

---

1. Το έργο αυτό του Μπακούνιν κυκλοφόρησε το 1873 στην Ελβετία, ανώνυμα, χωρίς αναφορά στον τόπο έκδοσης, στα ρωσικά με τίτλο *Γκασουντάρστβενοστ ι αναρχίγια*. Ο Μαρξ απέδειξε πόσο αβάσιμες ήταν οι κατηγορίες που ανέφερε ο Μπακούνιν σε μια κριτική που έκανε στο βιβλίο (σημ. γεμ. σύντ.).

2. *Demokratisches Wochenblatt* (*Δημοκρατική Εβδομαδιαία Εφημερίδα*) ήταν μια εργατική εφημερίδα που κυκλοφορούσε από το Γενάρη του 1868 μέχρι το Σεπτέμβρη του 1869 στη Λειψία με συντάκτη τον Βίλχελμ Λίμπκνεχτ. Από το Δεκέμβρη του 1868 έγινε το όργανο του μικροαστικού-δημοκρατικού Συνδέσμου των Γερμανικών Εργατικών Συλλόγων, που επικεφαλής του ήταν ο Άουγκουστ Μπέμπελ. Στην αρχή η εφημερίδα βρισκόταν ως ένα βαθμό κάτω από τη μικροαστική επιρροή του Λαϊκού Κόμματος. Χάρη, όμως, στις προσπάθειες του Μαρξ και του Ένγκελς άρχισε σύντομα τον αγώνα κατά των απόψεων του Λασάλ, τη διάδοση των ιδεών της Διεθνούς και τη δημοσίευση των πιο σημαντικών της κειμένων.

φραντάζονται πως εμείς από εδώ κατευθύνουμε όλη την υπόθεση, εσείς όμως ξέρετε εξίσου καλά όσο κι εγώ ότι εμείς σχεδόν ποτέ δεν ανακατευτήκαμε ούτε στο ελάχιστο στις εσωτερικές κομματικές υποθέσεις, κι αν ανακατευτήκαμε αυτό έγινε μόνο για να επανορθώσουμε, όσο ήταν δυνατό, γκάφες, που κατά τη γνώμη μας έγιναν και μάλιστα μόνο θεωρητικές. Θα παραδεχτείτε όμως κι εσείς ο ίδιος, ότι το πρόγραμμα αυτό αποτελεί σημείο καμπής που πολύ εύκολα θα μπορούσε να μας αναγκάσει ν' αρνηθούμε την κάθε ευθύνη για το κόμμα που αποδέχεται αυτό το πρόγραμμα.

Γενικά, λιγότερη σημασία έχει το επίσημο πρόγραμμα ενός κόμματος από ό,τι κάνει στην πράξη. Όμως ένα νέο πρόγραμμα είναι ωστόσο πάντα μια δημόσια υψωμένη σημαία και ο κόσμος απέξω κρίνει το κόμμα απ' αυτήν. Γι' αυτό δεν θα έπρεπε με κανέναν τρόπο να περιέχει ένα βήμα προς τα πίσω σαν κι αυτό που κάνει το πρόγραμμα αυτό σε σχέση με το πρόγραμμα του Άιζεναχ. Θα έπρεπε επίσης να συλλογιστούν τι θα πουν γι' αυτό το πρόγραμμα οι εργάτες άλλων χωρών. Τι εντύπωση θα κάνει αυτή η γονυκλισία ολόκληρου του γερμανικού σοσιαλιστικού προλεταριάτου μπροστά στο λασαλισμό.

Ακόμα έχω την πεποίθηση ότι μια ενότητα πάνω σ' αυτή τη βάση δεν θα κρατήσει ούτε ένα χρόνο. Μήπως τα καλύτερα κεφάλια του κόμματός μας θα 'πρεπε να δεχθούν να αναμασάνε αποστηθισμένες λασαλικές φράσεις για το σιδερένιο νόμο του μισθού και για την κρατική βοήθεια; Θα 'θελα, για παράδειγμα, να δω εσάς τον ίδιο σ' αυτόν το ρόλο! Κι αν το 'καναν, θα τους γιουχάιζαν οι ακροατές τους. Και είμαι βέβαιος ότι οι λασαλικοί επιμένουν ακριβώς πάνω σ' αυτά τα σημεία του προγράμματος, όπως ο Εβραίος Σάιλοκ στη λί-

---

Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος. Στο συνέδριο στο Άιζεναχ το 1869 μετονομάστηκε σε *Der Volksstaat* (Το Λαϊκό Κράτος) και έγινε το κεντρικό όργανο του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος (σημ. γερμ. σύντ.).

βρα του το κρέας. Ο χωρισμός θα 'ρθει. Αλλά θα έχουμε αποκαταστήσει «την τιμή» των Χάσελμαν, Χάξενκλέβερ, Τέλκε και Σία. Από το χωρισμό θα βγούμε εμείς πιο αδύνατοι και οι λασαλικοί πιο δυνατοί. Το κόμμα μας θα έχει χάσει την πολιτική του παρθενιά και δεν θα μπορεί ποτέ πια ν' αντιταχθεί τολμηρά στις λασαλικές φράσεις που για ένα διάστημα τις είχε γραμμένες το ίδιο στη σημαία του. Και όταν οι λασαλικοί ξαναπούν ότι αυτοί είναι το γνησιότερο και το μοναδικό εργατικό κόμμα, ότι οι δικοί μας άνθρωποι είναι αστοί, τότε θα υπάρχει το πρόγραμμα του να το αποδείξει αυτό. Όλα τα σοσιαλιστικά μέτρα εκεί μέσα είναι *δικά τους* και το κόμμα μας δεν πρόσθεσε σ' αυτά τίποτε άλλο εκτός από διεκδικήσεις της μικροαστικής δημοκρατίας, που κι αυτήν ωστόσο το *κόμμα μας* στο ίδιο αυτό πρόγραμμα τη χαρακτηρίζει σαν τμήμα της «αντιδραστικής μάζας»!

Ανέβαλα την αποστολή αυτού του γράμματος, μια και θ' αποφυλακιστείτε την 1η του Απριίλη προς τιμήν των γενεθλίων του Μπίσμαρκ και γιατί δεν ήθελα να ριψοκινδυνεύσω να το πιάσουν προσπαθώντας να φτάσει στα χέρια σας λαθραία.

Να όμως που ήρθε ίσα-ίσα τώρα ένα γράμμα απ' τον Μπράκε, που κι αυτός έχει σοβαρές επιφυλάξεις για το πρόγραμμα, και θέλει να μάθει τη γνώμη μας. Γι' αυτό το στέλνω σ' αυτόν να το διαβάσει και να το προωθήσει, για να μη χρειαστεί να ξαναγράψω άλλη μια φορά όλη αυτή την ιστορία. Άλλωστε, τα είπα από την καλή και στον Ραμ¹. Στον Λίμπκνεχτ έγραψα μόνο δυο λόγια. Δεν του συγχωρώ που δεν μας είπε *ούτε λέξη* για όλη αυτή την υπόθεση (ενώ ο Ραμ και άλλοι πίστευαν πως μας είχε ενημερώσει λεπτομερικά) ως τη στιγμή που ήταν, ας πούμε, πολύ αργά. Βέβαια, έτσι έκανε από παλιά –και γι' αυτό το λόγο ο Μαξ κι εγώ είχαμε εκείνη την πολύ δυσάρεστη αλληλογραφία μαζί του– αυτή όμως τη φορά παράγινε το κακό και *είμαστε αποφασισμένοι να μην προχωρήσουμε μαζί.*

---

1. Hermann Ramm, ένας από τους συντάκτες της *Φόλκσταατ* (σημ. γεομ. σύντ.).

Κοιτάξτε να τα κανονίσετε να έρθετε το καλοκαίρι εδώ. Θα μείνετε φυσικά μαζί μου και αν ο καιρός είναι καλός, μπορούμε να πάμε μερικές μέρες στη θάλασσα για μπάνια. Θα σας κάνει πολύ καλό ύστερα από την πολύχρονη κλεισούρα.

Φιλικότατα
Δικός σας
Φ.Ε.

Ο Μαρξ μόλις άλλαξε σπίτι, τώρα μένει στη διεύθυνση
41, Maitland Park Crescent, NW, London

(*Marx-Engels-Werke*, τόμ. 19, σελ. 3-9)

Σύμφωνα με το βιβλίο:
August Bebel, *Aus meinem Leben*, μέρος 2, Στουτγάρδη 1911

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΟΥΤΣΚΙ

Λονδίνο, 23 του Φλεβάρη 1891

Αγαπητέ Κάουτσκι,

Θα έχεις πάρει τα βιαστικά προχτεσινά μου συγχαρητήρια. Και τώρα ας ξανάρθουμε στο θέμα μας, στο γράμμα του Μαρξ¹.

Ο φόβος ότι θα 'δινε όπλα στους αντιπάλους ήταν αβάσιμος. Κακεντρεχείς υπαινιγμοί, βέβαια, μπορούν να γίνουν για το καθετί, αλλά σε γενικές γραμμές η εντύπωση στους αντιπάλους μας γι' αυτή την ανελέητη αυτοκριτική ήταν η έντονη κατάπληξη και το αίσθημα: τι εσωτερική δύναμη πρέπει να έχει ένα κόμμα που μπορεί να επιτρέπει στον εαυτό του κάτι τέτοιο! Αυτό βγαίνει από τα αντίπαλα φύλλα που μου έστειλες (ευχαριστώ πολύ γι' αυτό!) και από όσα πήρα απ' αλλού. Και για να το πω ανοιχτά, αυτό είχα κατά νου όταν δημοσίευα το ντοκουμέντο. Ήξερα ότι την πρώτη στιγμή θα έθιγε και θα δυσαρεστούσε μερικούς. Αυτό όμως ήταν αναπόφευκτο και στα μάτια μου αυτό το αντιστάθμιζε πλουσιοπάροχα το νηφάλιο περιεχόμενό του. Ήξερα ότι το κόμμα ήταν αρκετά δυνατό για να το αντέξει αυτό και λογάριαζα ότι σήμερα θα άντεχε αυτή την ανοιχτή γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε πριν από 15 χρόνια, ότι με δίκαιη περηφάνια θα ανέφερε αυτή τη δοκιμασία και θα 'λεγε: Πού αλλού υπάρχει τέτοιο κόμμα ικανό να αποτολμήσει κάτι παρόμοιο; Αυτό άφησαν ωστόσο να το κάνουν οι *Άρμπαϊτερ Τσάιτουγκ* της Σαξονίας και της Βιέννης και η *Τσίριχερ Ποστ*².

---

1. Ο Ένγκελς έστειλε στον Κάουτσκι το χειρόγραφο του Μαρξ, «Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα του Γερμανικού Εργατικού Κόμματος του 1875», που είχε ετοιμάσει ο ίδιος για να δημοσιευτεί στη *Νόιε Τσάιτ* (*Neue Zeit*) (...) (σημ. γεομ. σύντ.).

2. Η εφημερίδα *Sächsische Arbeiter-Zeitung* (*Εργατική Εφημερίδα της Σαξονίας*) δημοσίευσε στις 6., 7., 10. και 12.2.1861 το κείμενο του Μαρξ «Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα του Γερμανικού Εργατι-

Είναι πολύ ευγενικό από μέρους σου, ότι στο τεύχος 21 της *Νόιε Τσάιτ* παίρνεις πάνω σου την ευθύνη για τη δημοσίευση, αλλά μην ξεχνάς ότι εγώ έδωσα, πάντως, την πρώτη ώθηση, και ακόμα ως ένα βαθμό σε υποχρέωσα να ενεργήσεις. Γι' αυτό διεκδικώ την κύρια ευθύνη για τον εαυτό μου. Όσο για τις λεπτομέρειες, μπορεί κανένας πάντα να έχει διαφορετικές απόψεις για δαύτες. Διέγραψα και άλλαξα το καθετί όπου εσύ και ο Ντιτς είχατε αντιρρήσεις και αν ο Ντιτς είχε σημειώσει και άλλα, θα ήμουνα και σ' αυτά όσο γίνεται βολικός. Αυτό σας το απέδειξα πάντα. Όσο για το κύριο σημείο, όμως, ήταν *καθήκον μου* να δημοσιεύσω το κείμενο, από τη στιγμή που το πρόγραμμα μπήκε για συζήτηση. Και ιδιαίτερα τώρα, ύστερα απ' την εισήγηση του Λίμπκνεχτ στο Χάλε¹, όπου τις περικοπές του από την κριτική του Μαρξ τότε τις αξιοποιεί ανενόχλητα σαν να ήταν ιδιοκτησία του

κού Κόμματος». Σε σημείωμα της σύνταξης τονιζόταν η μεγάλη σημασία του κειμένου αυτού για τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία.

Στην εφημερίδα *Arbeiter-Zeitung* (*Εργατική Εφημερίδα*) της Βιέννης στις 6.2.1891 αναφέρθηκε ότι ο Ένγκελς έδωσε στην κυκλοφορία ένα ντοκουμέντο «μεγάλης θεωρητικής και πρακτικής σημασίας» (...) ότι «χει έρθει η στιγμή να διατυπώσουμε τις θεωρητικές αρχές του κόμματός μας με απόλυτη σαφήνεια και χωρίς κανένος είδους συμβιβασμό στο πρόγραμμα και αυτή τη στιγμή η δημοσίευση είναι πέρα για πέρα επίκαιρη».

Στο κύριο άρθρο της *Züricher Post* (*Ταχυδρόμος της Ζυρίχης*) στις 10.2.1891 τονιζόταν ότι η δημοσίευση της κριτικής του Μαρξ στο πρόγραμμα δείχνει τη δύναμη και την αγωνιστικότητα του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας που σαν στόχο έχει με την αντικειμενικότητα και την αυτοκριτική στάση που το διακρίνει να ξεκαθαρίσει το στόχο του αγώνα του. Συγγραφέας του άρθρου ήταν ο Φραντς Μέρινγκ (σημ. γερμ. σύντ.).

1. Στο συνέδριο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας στο Χάλε που έγινε από τις 12. ως τις 18.10.1890, ο Βίλχελμ Λίμπκνεχτ παρουσίασε μια εισήγηση για τα βασικά σημεία του νέου προγράμματος. Στην ανάλυση του παλιού προγράμματος, που είχε υιοθετηθεί στο ενωτικό συνέδριο της Γκότα το 1875, ο Λίμπκνεχτ στηρίχτηκε στις «Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα του Γερμανικού Εργατικού

και τότε τις πολεμά χωρίς να το αναφέρει, ο Μαρξ θα αντιπαρέθετε οπωσδήποτε σ' αυτή την επεξεργασία του κειμένου του το πρωτότυπο και ήμουν υποχρεωμένος στη θέση του να κάνω το ίδιο. Δυστυχώς τότε δεν είχα ακόμα το χειρόγραφο. Το βρήκα μόνο πολύ αργότερα, αφού έψαξα πολύ.

Λες πως ο Μπέμπελ σου γράφει ότι ο τρόπος που φέρεται ο Μαρξ στον Λασάλ χόλωσε τους παλιούς λασαλικούς. Μπορεί. Οι άνθρωποι δεν ξέρουν την αληθινή ιστορία και δεν φαίνεται να έγινε τίποτα που να τους διαφωτίσει σχετικά. Δεν είναι δικό μου λάθος αν οι άνθρωποι αυτοί δεν ξέρουν ότι όλο το μεγαλείο του Λασάλ βρισκόταν στο γεγονός ότι ο Μαρξ του επέτρεπε χρόνια ολόκληρα να στολίζεται με τα αποτελέσματα της έρευνας του Μαρξ σαν να ήταν δικά του και να τα διαστρεβλώνει κιόλας, γιατί του έλειπε η οικονομολογική κατάρτιση. Εγώ, όμως, είμαι ο φιλολογικός εκτελεστής της διαθήκης του Μαρξ και σαν τέτοιος έχω κι εγώ τις δικές μου υποχρεώσεις.

Ο Λασάλ εδώ και 26 χρόνια ανήκει στην ιστορία. Αν την εποχή του έκτακτου νόμου αφέθηκε στο χρονοντούλαπο η ιστορική κριτική γι' αυτόν, έφτασε επιτέλους ο καιρός ν' αποκατασταθούν τα δικαιώματά της και να ξεκαθαριστεί η θέση του Λασάλ απέναντι στον Μαρξ. Ο θρύλος που σκεπάζει και θεοποιεί την αληθινή μορφή του Λασάλ δεν μπορεί φυσικά να γίνει άρθρο πίστης για το κόμμα. Όσο ψηλά κι αν τοποθετεί κανείς τις υπηρεσίες του Λασάλ στο κίνημα, ο ιστορικός του ρόλος μέσα σ' αυτό μένει αμφιλεγόμενος. Το σοσιαλιστή Λασάλ τον συνοδεύει βήμα προς βήμα ο δημαγωγός Λασάλ. Μέσα από τον αγκιτάτορα και τον οργανωτή Λασάλ διαφαίνεται παντού ο δικηγόρος που διεύθυνε τη δίκη

Κόμματος» του Μαρξ που ήδη γνώριζε. Ζήτησε το νέο πρόγραμμα να αντιστοιχεί σ' ένα κόμμα «που δίκαια να θεωρείται σαν το κόμμα του επιστημονικού σοσιαλισμού». Με πρόταση του Λίμπκνεχτ το συνέδριο ανέθεσε στην ηγεσία του κόμματος να ετοιμάσει ένα σχέδιο προγράμματος, που θα έπρεπε να είναι έτοιμο τρεις μήνες πριν από το επόμενο συνέδριο που θα γινόταν το 1891, προκειμένου να υποβληθεί στα μέλη για συζήτηση (βλ. και σημ. 1 στη σελ. 53).

της Χάτσφελντ¹: Ο ίδιος κυνισμός στην επιλογή των μέσων, η ίδια προτίμηση να τον τριγυρίζουν ύποπτοι και διεφθαρμένοι άνθρωποι που μπορεί να τους χρησιμοποιεί κανείς σαν απλά όργανα και ύστερα να τους πετά. Ενώ ως το 1862 ήταν στην πράξη καθαυτό πρώσος χυδαίος δημοκράτης, με έντονες βοναπαρτιστικές τάσεις (μόλις τώρα ξανακοίταξα τα γράμματά του στον Μαρξ), έκανε ξαφνικά στροφή για καθαρά προσωπικούς λόγους κι άρχισε τη ζύμωσή του. Και πριν περάσουν δύο χρόνια, ζητούσε να πάρουν οι εργάτες το μέρος της μοναρχίας ενάντια στην αστική τάξη και δολοφονούσε με τον Μπίσμαρκ –που του 'μοιαζε στο χαρακτήρα– κατά τρόπο που θα οδηγούσε σε πραγματική προδοσία του κινήματος αν, ευτυχώς γι' αυτόν, δεν τον πυροβολούσαν έγκαιρα. Στα προπαγανδιστικά έργα του ό,τι σωστό δανείστηκε από τον Μαρξ είναι τόσο μπερδεμένο με τις δικές του, τις λασαλικές και συνήθως λαθεμένες διατυπώσεις, που δεν μπορεί σχεδόν να ξεχωρίσει το ένα από το άλλο. Το τμήμα των εργατών που νιώθει τον εαυτό του θιγμένο από την κρίση του Μαρξ, γνωρίζει από τον Λασάλ απλώς και μόνο τα δυο χρόνια της ζύμωσης και αυτά πάλι μόνο μέσα από τα χρωματιστά γυαλιά. Η ιστορική κριτική όμως δεν μπορεί επ' άπειρο να στέκει με το καπέλο στο χέρι μπροστά σε τέτοιου είδους προλήψεις. Ήταν καθήκον μου να ξεκαθαρίσω επιτέλους τους λογαριασμούς ανάμεσα στον Μαρξ και στον Λασάλ. Αυτό έγινε. Για την ώρα μπορώ ν' αρκεστώ σ' αυτό. Άλλωστε, τώρα έχω να κάνω άλλα πράγματα. Και η ανελήθη κριτική του Μαρξ στον Λασάλ που δημοσιεύτηκε θα έχει από μόνη της αποτελέσματα και θα δώσει θάρρος σε άλλους. Αν, όμως, με ανάγκαζαν, δεν θα είχα άλλη επιλογή: θα έπρεπε να ξεκαθαρίσω μια για πάντα με το λασαλικό θρούλο.

Είναι πραγματικά πολύ ωραίο το γεγονός ότι στην ομάδα

---

1. Ο Φέρντιναντ Λασάλ στα 1846-1854, είχε αναλάβει σαν δικηγόρος την αγωγή διαζυγίου και διαχείριση της περιουσίας της κόμισσας Ζοφί φον Χάτσφελντ (σημ. γερμ. σύντ.).

ακούστηκαν φωνές που ζητούσαν να μπει λογοκρισία στη *Νόιε Τσάιτ*. Στοίχειωσε μήπως η δικτατορία της ομάδας¹ από τον καιρό του νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές (δικτατορία που, βέβαια, ήταν απαραίτητη και εφαρμόστηκε θαυμάσια) ή πρόκειται για αναμνήσεις από τη μακαρίτισσα σφιχτοδεμένη οργάνωση του Σβάιτσερ; Είναι πραγματικά λαμπρή ιδέα να βάλουν τη γερμανική σοσιαλιστική επιστήμη, ύστερα από το λυτρωμό της από το νόμο του Μπίσμαρκ ενάντια στους σοσιαλιστές, κάτω από ένα νέο νόμο ενάντια στους σοσιαλιστές που θα τον σκάρωναν και θα τον εφάρμοζαν οι ίδιες οι σοσιαλδημοκρατικές κομματικές αρχές. Κατά τ' άλλα η ίδια η φύση φρόντισε να μη μεγαλώνουν τα δέντρα ως τον ουρανό.

Το άρθρο του *Φόρβερτς* λίγο με συγκινεί². Θα περιμένω την αφήγηση της ιστορίας από τον Λίμπκνεχτ και θ' απαντήσω τότε και στα δύο σε όσο πιο φιλικό τόνο γίνεται. Στο άρθρο του *Φόρβερτς* υπάρχουν μόνο μερικές ανακρίβειες που πρέπει να διορθωθούν (για παράδειγμα, ότι τάχα δεν θέλαμε την ενότητα, ότι δήθεν τα γεγονότα έδωσαν άδικο στον Μαρξ κλπ.), και μερικά αυτονόητα πράγματα που πρέπει να επιβεβαιωθούν. Μ' αυτή την απάντηση σκέφτομαι να κλείσω τη συζήτηση από την πλευρά μου, εκτός αν καινούργιες επιθέσεις ή ανακρίβειες ισχυρισμοί με αναγκάσουν να συνεχίσω.

---

1. Εδώ εννοείται η σοσιαλδημοκρατική ομάδα στη γερμανική Βουλή (Reichstag) (σημ. ελλ. σύντ.).

2. Η σοσιαλδημοκρατική ομάδα στη γερμανική Βουλή διατύπωσε στις 13.2.1891 στο κεντρικό της όργανο *Φόρβερτς* (*Vorwärts*) τη θέση της για το κύριο άρθρο του Βίλχελμ Λίμπκνεχτ στην κριτική του Μαρξ στο σχέδιο προγράμματος της Γκότα. Το άρθρο μιλούσε για την «υψηλή αξία που έχει σήμερα» για τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία η κριτική στο πρόγραμμα. Ταυτόχρονα, προσπαθούσε να απαλύνει την κριτική που έκανε ο Μαρξ στα ζητήματα αρχών και ιδιαίτερα να δικαιολογήσει την ψήφιση του συμβιβαστικού προγράμματος στο ενωτικό συνέδριο της Γκότα (σημ. γερμ. σύντ.).

Πες στον Ντιτς ότι δουλεύω την «Καταγωγή»¹. Να όμως που σήμερα μου γράφει ο Φίσερ ότι θέλει να έχει και τρεις νέους προλόγους²!

Δικός σου
Φ.Ε.

(*Marx-Engels-Werke*, τόμ. 38, σελ. 39-41)

---

1. Το 1890, ο Ένγκελς άρχισε να προετοιμάζει μια καινούργια έκδοση του βιβλίου *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, αφού συγκέντρωσε καινούργιο υλικό γύρω από την ιστορία της πρωτόγονης κοινωνίας. Η τέταρτη, βελτιωμένη και συμπληρωμένη έκδοση κυκλοφόρησε το Νοέμβρη του 1891 στη Στουτγάρδη. (...) (σημ. γερμ. σύντ.).

2. Στις 20.2.1891 ο Ρίχαρντ Φίσερ ενημέρωσε τον Ένγκελς για την απόφαση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας να επανεκδοθούν τα έργα του Μαξ *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία και Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, καθώς και το κείμενο του Ένγκελς *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, και παρακάλεσε τον Ένγκελς να δώσει την έγκρισή του και να ετοιμάσει τους αντίστοιχους προλόγους (σημ. γερμ. σύντ.).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του Φρίντριχ Ένγκελς	7
Καρλ Μαξ, Γράμμα στον Μπράκε	11
Καρλ Μαξ, Παρατηρήσεις στο πρόγραμμα του Γερμανικού Εργατικού Κόμματος.....	15
Φρίντριχ Ένγκελς, Γράμμα στον Μπέμπελ	41
Φρίντριχ Ένγκελς, Γράμμα στον Κάουτσκι	53

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΓΚΟΤΑ

Φωτοστοιχειοθεσία: Ντίμης Καρράς
Μοντάζ: Π. Νικολούδης - Ε. Καλλέργης
Εκτύπωση: Α. Χονδρορίζος & Σία ΟΕ
Μακέτα εξωφύλλου: Εύα Μελά
Εκτύπωση εξωφύλλου: Ανδρέας Μποτζάκης
Βιβλιοδεσία: Κ. Δελής
Ανατύπωση: Ιούλης 2007
Σύγχρονη Εποχή Εκδοτική ΑΕΒΕ

Handwritten text at the top of the page, including a date "1853" in the upper right corner. The text is written in a cursive script and is mostly illegible due to fading and bleed-through.

Handwritten title or section header

Main body of handwritten text, consisting of several paragraphs. The script is cursive and difficult to decipher. There are some underlined words and phrases throughout the text.

ISBN 978-960-224-711-2

9 789602 247112

Handwritten text at the bottom of the page, continuing from the main body. It includes some final lines of text and possibly a signature or date.